

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΜΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η θέση του Συμβουλίου της Ευρώπης απέναντι στις θρησκευτικές
μειονότητες. Μια περιπτωσιολογική μελέτη: Ελλάδα-Βουλγαρία

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΥ ΑΓΓΕΛΙΚΗ

A.M. 1217M015

Επιβλέπων καθηγητής: Ε. Συρίγος

Αθήνα, 2018

Δήλωση μη λογοκλοπής και ανάληψης προσωπικής ευθύνης

Η Φωτοπούλου - Καραγεώργου Αγγελική, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο «Η θέση του Συμβουλίου της Ευρώπης απέναντι στις θρησκευτικές μειονότητες. Μια περιπτωσιολογική μελέτη: Ελλάδα-Βουλγαρία» αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η ΔΗΛΟΥΣΑ

Τριμελής Επιτροπή

Ευάγγελος Συρίγος

Μαρία Ντανιέλλα Μαρούδα

Πέτρος Λιάκουρας

Copyright © Φωτοπούλου – Καραγεώργου Αγγελική, 2018.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τη συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	5
ABSTRACT.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΜΕΡΟΣ Α: ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ	13
Α.1. Η ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ.....	13
Α.2. Η ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ: Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	16
ΜΕΡΟΣ Β: Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ	28
Β.1. Η ΕΡΓΑΛΕΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ	28
Β.2. Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΣΤΗ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ	37
ΜΕΡΟΣ Γ: Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ: Η ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ.....	42
Γ.1. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΑΞΙΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΟΥΦΤΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ.....	42
Γ.2. Ο ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΡΧΕΣΘΑΙ ΚΑΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΖΕΣΘΑΙ	49
Γ.3. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΥΠΟ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ	52
Γ.4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ ΞΑΝΑ ΣΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ	55
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	58
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	60

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Προσπαθώντας να προσεγγίσουμε την έννοια της θρησκευτικής μειονότητας, ελλείψει ενός καθολικά αποδεκτού ορισμού για τον όρο «μειονότητα», θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως πρόκειται για μια πληθυσμιακή ομάδα και πρωτίστως για μια συλλογική συνείδηση η οποία παρουσιάζει μια θρησκευτική ιδιαιτερότητα σε σχέση με το κοινωνικό σύνολο. Δεδομένου πως η ύπαρξη μιας μειονότητας είναι σε πρωταρχικό βαθμό ένα πραγματικό και όχι ένα νομικό ζήτημα, οι μουσουλμανικές μειονότητες της Ελλάδας και της Βουλγαρίας με τις οποίες καταπιάνεται η παρούσα εργασία αποτελούν καταρχάς μια ιστορική πραγματικότητα φέροντας παράλληλα και τη νομική αναγνώριση των δύο κρατών. Ωστόσο, το πρόβλημα της καταπάτησης των δικαιωμάτων των ατόμων που ανήκουν στις δύο αυτές μουσουλμανικές μειονότητες έχει έρθει αρκετές φορές στο προσκήνιο μέσα από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το οποίο έχει καταγράψει την κατ' εξακολούθηση παραβίαση τόσο του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία όσο και στην ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι εκ μέρους των δύο κρατών. Εντούτοις, το ζήτημα της παραβίασης των δικαιωμάτων των ατόμων που ανήκουν στη μουσουλμανική μειονότητα δεν έχει μόνο νομική αλλά και πολιτική διάσταση και γι' αυτό το λόγο θεωρείται σκόπιμη η εξέταση τόσο των εσωτερικών πολιτικών κατευθύνσεων όσο και των εξωτερικών παραγόντων οι οποίοι έχουν αναμφίβολα επηρεάσει τη μειονοτική πολιτική των δύο κρατών.

Σημαντικοί όροι: μουσουλμανική μειονότητα, Ελλάδα, Βουλγαρία, τουρκική εξωτερική πολιτική, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ABSTRACT

Examining the notion of religious minority, since there is an absence of a universally accepted definition of the term “minority”, it could be stated that a religious minority is a group of people, or more broadly, a collective consciousness with a particularity in religion when compared to the general public. Considering that the existence of a minority group is mainly a matter of fact and not a legal issue, the Muslim minorities of Greece and Bulgaria constitute first and foremost a historical reality, bearing at the same time the legal recognition of the two states. However, the question concerning the violation of rights of persons belonging to those Muslim minorities, has often come to the fore in the case law of the European Court of Human Rights, which has recorded the repeated violation of both the right to freedom of religion as well as freedom of assembly and association on the part of the two states. Nonetheless, the matter of the violation of the rights of Muslim minority people has not only a legal but also a political dimension and it is therefore considered appropriate to look at both internal political guidelines and external factors that have undoubtedly affected the minority policy of the two states.

Keywords: Muslim minority, Greece, Bulgaria, Turkish foreign policy, European Court of Human Rights, European Convention of Human Rights

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο προσδιορισμός της έννοιας «μειονότητα» απασχολεί τη διεθνή κοινότητα ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα εξαιτίας της έλλειψης ενός κοινώς αποδεκτού ορισμού τόσο σε διεθνές όσο και σε περιφερειακό αλλά και εσωτερικό επίπεδο.¹ Είναι γεγονός πως αν και οι ορισμοί που έχουν κατά καιρούς προκύψει για να περιγράψουν το περιεχόμενο του όρου μειονότητα ξεπερνούν τους εβδομήντα, κανείς εξ αυτών δε χαίρει καθολικής αποδοχής καθώς η δυσκολία απόδοσης ενός ευρέως αποδεκτού ορισμού έγκειται κατά κύριο λόγο στο γεγονός πως οι καταστάσεις κάτω από τις οποίες μπορεί να διαβιεί ένας μειονοτικός πληθυσμός είναι ποικίλες και πολύ συχνά διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Πράγματι, ορισμένες μειονότητες ζουν μαζί σε καθορισμένες περιοχές οι οποίες είναι διαχωρισμένες από το κυρίαρχο τμήμα του πληθυσμού, ενώ άλλες είναι διασκορπισμένες σε ολόκληρη τη χώρα. Ακόμη, υπάρχουν μειονότητες οι οποίες έχουν μια ισχυρή αίσθηση της συλλογικής τους ταυτότητας, ενώ άλλες διατηρούν μια κατακερματισμένη αντίληψη της κοινής τους κληρονομιάς.²

Ωστόσο, σε θεωρητικό επίπεδο, κοινή είναι η θέση πως για να υφίσταται μια μειονότητα θα πρέπει πρωτίστως να συντρέχουν ένας αντικειμενικός και ένας υποκειμενικός παράγοντας. Αφενός, θα πρέπει να υπάρχει μια ομάδα προσώπων σε πληθυσμιακή δεσπόζουσα θέση.³ Αφετέρου, δεδομένου πως η ύπαρξη μιας μειονότητας βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού, η ένταξη σε μια μειονοτική ομάδα θα πρέπει να αποτελεί μια ατομική επιλογή καθώς

¹ Αξίζει να σημειωθεί πως η έννοια της μειονότητας εισάγεται για πρώτη φορά στο διεθνές δίκαιο με τις Συνθήκες των Βερσαλλιών, του Τριανόν και του Νεϊγύ κατά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

European Population Committee (CDPO), The demographic characteristics of national minorities in certain European States The demographic characteristics of the main ethnic/national minorities in Bulgaria Council of Europe, Committee of Ministers, CM(99)138 Addendum 2 (restricted) 27 October 1999.

² Minority Rights: International Standards and Guidance for Implementation, OHCHR, United Nations, 2010.

³ Αναφορικά με το αριθμητικό στοιχείο, ο ορισμός του Ειδικού Εισηγητή της Υποεπιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Πρόληψη των Διακρίσεων και την Προστασία των Μειονοτήτων αναφέρει πως μειονότητα αποτελεί μια ομάδα ανθρώπων αριθμητικά κατώτερη από τον υπόλοιπο πληθυσμό του κράτους η οποία βρίσκεται σε μη κυρίαρχη θέση.

Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, Francesco Capotorti, United Nations, New York, 1979.

τα άτομα από τα οποία συναπαρτίζεται θα πρέπει να αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη της μειονότητας.⁴

Τέλος, όσον αφορά στο ζήτημα της προστασίας των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, είναι σαφές πως ακόμη και στην περίπτωση που μια μειονότητα δεν αναγνωρίζεται ως τέτοια, τα άτομα που τη συναποτελούν μοιράζονται τα ίδια ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες που αναγνωρίζονται σε κάθε άτομο σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το Άρθρο 2 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, η οποία θεωρείται πως αποτελεί τον θεμέλιο λίθο πάνω στον οποίο αναπτύχθηκε ο συγκεκριμένος κλάδος δικαίου, κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να απολαμβάνει όλα τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που περιγράφονται στη Διακήρυξη χωρίς να γίνεται οποιουδήποτε είδους διάκριση σε βάρος του.⁵ Συνεπώς, η προαγωγή των δικαιωμάτων των ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες αποτελεί μια οικουμενική παραδοχή και συνεπώς τα κράτη οφείλουν να μη δρουν με τρόπο ο οποίος παρεκκλίνει από τις διεθνείς τους υποχρεώσεις.⁶

Φεύγοντας από το ζήτημα της απόδοσης ενός νομικά δεσμευτικού ορισμού, το θέμα της ύπαρξης και εν συνεχεία της αναγνώρισης μιας μειονοτικής ομάδας εκ μέρους ενός κράτους βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση τόσο με τις ιστορικές καταβολές της ομάδας αυτής όσο και με τις πολιτικές κατευθύνσεις και διακρατικές σχέσεις που έχει αναπτύξει το εκάστοτε κράτος. Στο πλαίσιο αυτό, οι δύο χώρες οι οποίες θα απασχολήσουν την παρούσα μελέτη, η Ελλάδα και η Βουλγαρία, αποτελούν δυο περιπτώσεις βαλκανικών κρατών όπου παρουσιάζουν ως βασικό σημείο σύγκλισης την ύπαρξη μιας μουσουλμανικής μειονότητας και ειδικότερα ενός σημαντικού ποσοστού τουρκογενών μουσουλμάνων στα εδάφη τους. Οι μειονότητες αυτές αποτελέσει εδώ και αρκετά χρόνια ένα κύριο αντικείμενο άσκησης τουρκικής επιρροής, με την γειτονική χώρα να διεκδικεί έναν ρυθμιστικό ρόλο στην εσωτερική πολιτική σκηνή των δυο κρατών. Έχοντας αναχθεί σε «προστάτη» των μουσουλμανικών μειονοτήτων, το τουρκικό κράτος έχει εργαλειοποιήσει τις μειονότητες μετατρέποντάς τις σε μέρος μιας πολιτικής ισορροπίας των διμερών σχέσεων της με τα δύο κράτη.

⁴ Περράκης Σ., Διαστάσεις της Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Προς ένα jus universalis, Εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2013.

⁵ The Universal Declaration of Human Rights, United Nations, 1948. Διαθέσιμο στο <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>. Τελευταία πρόσβαση 4.11.2018.

⁶ Περράκης Σ., Διαστάσεις της Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Προς ένα jus universalis, Εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2013.

Ωστόσο, οι μουσουλμανικές μειονότητες πέραν της μεταβολής τους σε ένα κεντρικό πεδίο ανάπτυξης της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής τα τελευταία χρόνια, έχουν συγχρόνως υποστεί μια σειρά από σοβαρούς περιορισμούς των δικαιωμάτων τους από τα κράτη στα οποία διαβιούν. Αν και η προστασία των δικαιωμάτων ενός μειονοτικού πληθυσμού είναι καταγεγραμμένη σε μια σειρά από νομικώς δεσμευτικά κείμενα τόσο σε διεθνές όσο και περιφερειακό επίπεδο, αρκετά παραμένουν τα κράτη εκείνα τα οποία συχνά προσφεύγουν σε πρακτικές διάκρισης εις βάρος των μειονοτήτων προβάλλοντας κυρίως ζητήματα κρατικής κυριαρχίας και ασφάλειας με σκοπό των περιορισμό των δικαιωμάτων τους όπως μαρτυρά και η διεθνής πρακτική και κατά κύριο λόγο η εκτενής νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου⁷ με την οποία και ασχολείται η παρούσα μελέτη.

Ειδικότερα, στο παρόν πόνημα η θέση του Συμβουλίου της Ευρώπης απέναντι στις θρησκευτικές μειονότητες εξετάζεται μέσα από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου καθώς η δράση του Συμβουλίου αναφορικά με τις θρησκευτικές μειονότητες δεν είναι εκτενής αλλά περιορίζεται στα εξής: α) στην προστασία των θρησκευτικών δικαιωμάτων των εθνικών μειονοτήτων μέσα από τη Σύμβαση – Πλαίσιο για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων⁸, β) στις Κατευθυντήριες Γραμμές για τη νομική προσωπικότητα των θρησκευτικών κοινοτήτων ή των κοινοτήτων πίστης που υιοθέτησαν από κοινού η Επιτροπή Βενετίας και το Γραφείο του ΟΑΣΕ για τους δημοκρατικούς θεσμούς και τα ανθρώπινα δικαιώματα⁹, γ) στο Ψήφισμα 1704/2010 της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης για τη Θρησκευτική Ελευθερία και Άλλα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Μη Μουσουλμανικών Μειονοτήτων στην Τουρκία και της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Θράκη¹⁰ και δ) στο Ψήφισμα 2163/2017 της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης για την Προστασία των δικαιωμάτων των γονέων και των παιδιών που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες.¹¹ Ωστόσο, αντίθετα με την περιορισμένη δράση του Συμβουλίου, η νομολογία του ΕΔΔΑ καλείται πολύ πιο συχνά να εξετάσει μέσα από το πρίσμα της

⁷ The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, Greece: Status of Minorities, 2012.

⁸ Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report, 1995.

⁹ Joint guidelines on the legal personality of religious or belief communities adopted by the Venice Commission at its 99th Plenary Session, 2014.

¹⁰ Parliamentary Assembly, Resolution 1704 (2010), Freedom of religion and other human rights for non-Muslim minorities in Turkey and for the Muslim minority in Thrace (eastern Greece).

¹¹ Parliamentary Assembly, Resolution 2163 (2017), The protection of the rights of parents and children belonging to religious minorities.

προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της ΕΣΔΑ ζητήματα τα οποία αφορούν στην προστασία των δικαιωμάτων ατόμων που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες.

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου αποτελεί καταρχήν ένα θεσμικό δικαιοδοτικό όργανο το οποίο παρουσιάζει μόνιμη λειτουργία και είναι στενά συνδεδεμένο με το αντικείμενο και τη θεσμική οργάνωση του Συμβουλίου της Ευρώπης.¹² Αφενός, η στενή σύνδεση ως προς το αντικείμενο των δύο θεσμών προκύπτει από το γεγονός πως τόσο το Συμβούλιο της Ευρώπης όσο και το ΕΔΔΑ αποσκοπούν στην αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αφετέρου, με όρους θεσμικής οργάνωσης, η στενή σύνδεση καταδεικνύεται μέσα από μια σειρά θεσμικών διαδικασιών που εμπλέκουν τα καταστατικά όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης, δηλαδή την Επιτροπή Υπουργών και την Κοινοβουλευτική Συνέλευση, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο με τη λειτουργία του Δικαστηρίου.¹³

Είναι γεγονός πως το ΕΔΔΑ ως όργανο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δεν αποτελεί από τυπική άποψη όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης καθώς η σύστασή του δεν προβλέπεται από το καταστατικό ίδρυσης του οργανισμού. Τα καταστατικά όργανα του Συμβουλίου είναι η Επιτροπή Υπουργών και η Κοινοβουλευτική Συνέλευση όπου επικουρούνται από τη Γενική Γραμματεία.¹⁴ Εντούτοις, το Συμβούλιο της Ευρώπης πρέπει να οράται ως ένα συνολικό θεσμικό οικοδόμημα, που περιλαμβάνει εκτός από τα παραπάνω καταστατικά όργανα και ορισμένους ακόμη θεσμούς που αναπτύχθηκαν γύρω από αυτά ως αποτέλεσμα της εξέλιξης του συνολικού οικοδομήματος. Μάλιστα, οι δραστηριότητες του Συμβουλίου και του ΕΔΔΑ είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες σε τέτοιο βαθμό που δικαίως το Δικαστήριο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «δικαστικός βραχίονας» του Συμβουλίου της Ευρώπης. Συνεπώς, οι δραστηριότητες του ΕΔΔΑ έχουν καταστεί τόσο σημαντικές για

¹² Περράκης Σ., Μαρούδα Μ. Ν., Διεθνής Δικαιοσύνη, Θεσμοί, Διαδικασίες, Εφαρμογές Διεθνούς Δικαίου, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2014.

¹³ Συγκεκριμένα, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι υπεύθυνη για την εκλογή των Δικαστών του ΕΔΔΑ σύμφωνα με το άρθρο 22 της ΕΣΔΑ. Επιπλέον, η Επιτροπή Υπουργών εποπτεύει την εκτέλεση των αποφάσεων του Δικαστηρίου σύμφωνα με το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ. Σε περίπτωση μάλιστα άρνησης εκτελέσεως της απόφασης, το Υπουργικό όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης μπορεί να προχωρήσει σε κυρώσεις κατά του παραλείποντος κράτους. Μετά τη θέση σε ισχύ του 14^{ου} Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, η Επιτροπή Υπουργών έχει πλέον και τη δυνατότητα σε περίπτωση που ένα κράτος αρνείται να συμμορφωθεί με την απόφαση του Δικαστηρίου, να παραπέμψει το ζήτημα στο Δικαστήριο. Τέλος, η χρηματοδότηση του Δικαστηρίου του Στρασβούργου εξαρτάται από το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο προϋπολογισμός του οποίου χρηματοδοτείται από τις συνεισφορές των κρατών μελών.

¹⁴ Article 10, Statute of the Council of Europe, 1949.

το Συμβούλιο της Ευρώπης συνολικά, σε σημείο που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως *de facto* όργανο του Συμβουλίου.¹⁵

Στο πλαίσιο αυτό, σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, τόσο το ελληνικό όσο και το βουλγαρικό κράτος έχουν υιοθετήσει τη ρητορική της ασφάλειας σε βάρος της διασφάλισης της προστασίας του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία αλλά και του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι των ατόμων που ανήκουν στις μουσουλμανικές μειονότητες που διαβιούν στο έδαφος τους. Όπως σωστά θα παρατηρούσε κανείς τα δυο δικαιώματα στα οποία έγινε μόλις λόγος, τα οποία προστατεύονται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δεν αποτελούν δικαιώματα προστασίας των μειονοτήτων *per se*. Πράγματι, η Σύμβαση δεν εμπεριέχει συγκεκριμένες διατάξεις για την προστασία των μειονοτήτων με αποτέλεσμα τα μέλη των ομάδων αυτών να μη μπορούν να διεκδικήσουν άμεσα δικαιώματα ως μέλη μιας μειονότητας ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.¹⁶ Ωστόσο, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν πως η προστασία των μειονοτήτων είναι καταρχήν έμμεση μέσω των διατάξεων γενικής προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων που αφορούν στον καθένα. Επιπλέον είναι διορθωτική καθώς αποβλέπει στην μεταβολή των πραγματικών ανισοτήτων των διαφορετικών ανθρώπων ανάμεσα στους ίσους μέσα από ειδικούς κανόνες.¹⁷ Ακόμη, το δικαίωμα στην ίση μεταχείριση όλων των ανθρώπων, το οποίο κατοχυρώνεται μεταξύ άλλων στο 12^ο Πρωτόκολλο της Σύμβασης αλλά και η απαγόρευση των διακρίσεων μεταξύ των ατόμων, η οποία κατοχυρώνεται στο 14^ο Πρωτόκολλο της Σύμβασης, αναφέρονται χωρίς αμφιβολία και στην προστασία των μειονοτικών πληθυσμών.¹⁸ Συγκεκριμένα, η έννοια της διάκρισης είναι δυνατόν να αναφέρεται τόσο σε περιπτώσεις όπου ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων αντιμετωπίζεται με τρόπο χειρότερο από κάποια άλλη παρόμοια ομάδα, όσο και σε περιπτώσεις όπου διαφορετικές ομάδες αντιμετωπίζονται με παρόμοιο τρόπο.¹⁹ Υπό το πρίσμα αυτό, το

¹⁵ Breuer M., *The Council of Europe and International Institutional Law: An Appraisal* στο Schmahl S., Breuer M., *The Council of Europe, Its Law and Policies*, Oxford University Press, United Kingdom, 2017.

¹⁶ *Minority Rights under the European Convention on Human Rights*, Pamphlet No. 7, United Nations Guide for Minorities, 2012.

¹⁷ Χριστόπουλος Δ., *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας, Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*, Εκδ. Κριτική, 2002.

¹⁸ Επιπλέον, το 12^ο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ κατοχυρώνει την γενικότερη απαγόρευση των διακρίσεων κατά την εφαρμογή οποιουδήποτε δικαιώματος ενυπάρχει δια νόμου ή από οποιαδήποτε δημόσια αρχή. Ibid

¹⁹ Ibid

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εκλαμβάνεται όχι απλά ως ένα ένδικο μέσον αλλά πολύ περισσότερο ως ένα φόρουμ δημόσιας συζήτησης όπου άτομα τα οποία ανήκουν σε κάποια ομάδα, έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια τους για τη θέση που κατέχουν σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, επικοινωνώντας τα παράπονά τους, και λειτουργώντας ταυτόχρονα ως ένας μοχλός πίεσης προς την κυβέρνηση αποβλέποντας στη μεταβολή της κρατικής πολιτικής.²⁰

²⁰ The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, Greece: Status of Minorities, 2012.

ΜΕΡΟΣ Α: ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Α.1. Η ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ

Το ζήτημα της ύπαρξης ή μη μιας μειονότητας αποτελεί μια πραγματικότητα η οποία βασίζεται σε ιστορικά στοιχεία.²¹ Στην ελληνική περίπτωση η ύπαρξη της μουσουλμανικής μειονότητας έχει τα θεμέλιά της στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή των Βαλκανίων. Η ανεξαρτησία του ελληνικού κράτους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1830 είχε ως αποτέλεσμα το μουσουλμανικό στοιχείο να μεταβληθεί σε μειονότητα η οποία έχαιρε διαφορετικής νομικής μεταχείρισης ήδη πολύ πριν από την εγκαθίδρυση του συστήματος προστασίας των μειονοτήτων που εισήγαγε η Κοινωνία των Εθνών την περίοδο του Μεσοπολέμου.²² Στη συνέχεια, κατά το διάστημα της υπογραφής της Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης και κατ' επέκταση της προσάρτησης των περιοχών της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881, το ελληνικό κράτος απέκτησε μια σημαντική μουσουλμανική μειονότητα η οποία ετέθη υπό το καθεστώς προστασίας των μειονοτήτων διατηρώντας κατ' ουσίαν το σύστημα των μιλλέτ, ενώ παράλληλα το κράτος αναγνώρισε τη λειτουργία των θρησκευτικών ιδρυμάτων και των μουσουλμανικών σχολών αλλά και το αξίωμα των τοπικών μουφτীদের.²³ ²⁴ Τέλος, η λήξη των Βαλκανικών Πολέμων το 1913 όπου σηματοδότησε την προσάρτηση νέων εδαφών στο ελληνικό κράτος, επέκτεινε το ήδη

²¹ Permanent Court of International Justice, Eighteenth (Ordinary) Session, Interpretation of the Convention Between Greece and Bulgaria Respecting Reciprocal Emigration, Advisory Opinion, July 31, 1930, Series B, No. 17.33.

²² Hilpold P., The League of Nations and the Protection of Minorities – Rediscovering a Great Experiment, Max Planck Yearbook of United Nations Law, Vol. 17, 2013, pp. 87-124. Διαθέσιμο στο https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2305920. Τελευταία πρόσβαση 2.12.2018.

²³ Η θρησκευτική ελευθερία και η ξεχωριστή θρησκευτική οργάνωση όπου εξασφάλισε η Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης στη μειονότητα είχε στην πραγματικότητα ως αποτέλεσμα την ένταξή της στο ελληνικό βασίλειο ως μια ξεχωριστή κοινότητα και όχι ως πολιτών με μια θρησκευτική ιδιαιτερότητα. Aarbakke V., The Muslim Minority of Greek Thrace, Vol. 1, University of Bergen, 2000.

²⁴ Οι μουφτίδες αποτελούν τους ερμηνευτές του Κορανίου καθώς εκδίδουν «γνωμοδοτήσεις» (φετβά) επί ορισμένων ζητημάτων, βασιζόμενοι στη σαρία και το εθμικό Δίκαιο, συνεπικουρώντας με τον τρόπο αυτό το έργο των ιεροδικών.

Δημούλης Κ., Το νομικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό καθεστώς των Τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας επί κομμουνισμού (1944-1989), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2012.

εδραιωμένο καθεστώς για τις μουσουλμανικές μειονότητες σε πάνω από 500.000 μουσουλμάνους οι οποίοι έγιναν Έλληνες υπήκοοι.²⁵

Σύμφωνα με την επίσημη θέση του ελληνικού κράτους, η μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης μαζί με τους Εβραίους, συνθέτουν τις μοναδικές θρησκευτικές μειονοτικές ομάδες οι οποίες χαίρουν αναγνώρισης.²⁶ Η μουσουλμανική μειονότητα της δυτικής Θράκης αποτελεί ένα αμάλγαμα από διαφορετικά πολιτιστικά και γλωσσικά υπόβαθρα καθώς συναπαρτίζεται από τη μουσουλμανική μειονότητα η οποία εξαιρέθηκε από την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών του 1923, τους Πομάκους και τους Ρομά, τουτέστιν τρεις διακριτές ομάδες με εθνοπολιτισμική ετερογένεια οι οποίες έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό γνώρισμα τη θρησκευτική τους πίστη.²⁷

Το νομικό καθεστώς της μειονότητας το οποίο αναγνωρίζεται από την ελληνική έννομη τάξη έχει βασιστεί στη Συνθήκη της Λωζάννης του 1923 όπου καθόρισε το νομικό πλαίσιο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων της Ελλάδας απέναντι στις μουσουλμανικές μειονότητες. Συγκεκριμένα, η Συνθήκη του 1923, ρυθμίζοντας μια σειρά από ζητήματα που αφορούσαν σε σχεδόν αποκλειστικό βαθμό την πρώην Οθωμανική Αυτοκρατορία, προέβλεπε μεταξύ άλλων και την υποχρεωτική ανταλλαγή των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία η οποία πραγματοποιήθηκε βάσει θρησκευτικών κριτηρίων. Στην πραγματικότητα η ανταλλαγή βασίστηκε στο οθωμανικό σύστημα των μιλλέτ όπου κατηγοριοποιούσε τους λαούς με βάση τη θρησκευτική κοινότητα στην οποία εντάσσονταν.²⁸ Εξαίρεση

²⁵ Tsitselikis K., «Old» and «New» Islam: the case of Muslims, SciencesPo, 2018. Διαθέσιμο στο <https://www.sciencespo.fr/enjeumondial/fr/odr/old-and-new-islam-case-muslims>. Τελευταία πρόσβαση 2.12.2018.

²⁶ Stavros S., The Legal Status of Minorities in Greece Today: The Adequacy of their Protection in the Light of Current Human Rights Perceptions, Journal of Modern Greek Studies, Vol. 13, Issue 1, 1995.

²⁷ Ωστόσο, πάγιο αίτημα της Τουρκίας έχει αποτελέσει η αλλαγή του όρου μουσουλμανική μειονότητα όπως αναφέρεται στη Συνθήκη της Λωζάννης, σε «τουρκική μειονότητα» ή «μειονότητα τουρκικής εθνικής καταγωγής», με σκοπό την ταύτιση όλων των εθνοτικών ομάδων που ανήκουν στη μειονότητα με την τουρκική ταυτότητα.

Συρίγος Α., Ελληνοτουρκικές Σχέσεις. Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2016.

Έτσι και σήμερα η επίσημη θέση της Τουρκίας αναφορικά με την μειονοτική κοινότητα δυτική Θράκης είναι πως πρόκειται για τουρκική και όχι μουσουλμανική μειονότητα όπως αναφέρει και το ίδιο το τουρκικό Υπουργείο Εξωτερικών.

Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, Turkish Minority of Western Thrace and the Turkish Community in the Dodecanese. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.mfa.gov.tr/turkish-minority-of-western-thrace.en.mfa>. Τελευταία πρόσβαση 23.11.2018.

²⁸ Συρίγος Α., Ελληνοτουρκικές Σχέσεις. Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2016.

στη διαδικασία ανταλλαγής αποτέλεσαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου αλλά και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Θράκης.²⁹

Εντούτοις, θα πρέπει να σημειωθεί πως πέρα από τη Συνθήκη της Λωζάννης, οι υποχρεώσεις του ελληνικού κράτους απέναντι στις μειονότητες προκύπτουν επιπλέον από μια σειρά διεθνών και περιφερειακών κειμένων.³⁰ Σε διεθνές επίπεδο τα κυριότερα εξ' αυτών είναι το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα στο 27^ο άρθρο του οποίου διασφαλίζεται η διατήρηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που διακρίνουν μια μειονοτική ομάδα, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα όπου στο άρθρο 2 (2) εξασφαλίζεται πως τα συμβαλλόμενα μέρη θα πρέπει να διασφαλίζουν τα δικαιώματα που προβλέπει το Σύμφωνο επί τη βάση της αρχής της μη διάκρισης λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων, η Διεθνής Σύμβαση για την Κατάργηση κάθε Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων στο πρώτο άρθρο της οποίας παρέχεται ο ορισμός του όρου της διάκρισης, η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού η οποία σύμφωνα με το άρθρο 30 διασφαλίζει τα δικαιώματα των παιδιών που ανήκουν σε μια μειονότητα, η Διακήρυξη για τα Δικαιώματα Προσώπων που Ανήκουν σε Εθνικές ή Εθνοτικές, Θρησκευτικές και Γλωσσικές Μειονότητες όπου περιλαμβάνει τόσο γενικές όσο και ειδικότερες κρατικές υποχρεώσεις απέναντι στις μειονότητες αλλά και το Ψήφισμα 2003/54 για την Εξάλειψη κάθε Μορφής Θρησκευτικής Μισαλλοδοξίας της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Τέλος, μια σειρά κειμένων για την προστασία των μειονοτήτων υπάρχει και σε περιφερειακό επίπεδο τόσο στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και στο πλαίσιο του Οργανισμού για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη αλλά και της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³¹

²⁹ Για τις υποχρεώσεις της Τουρκίας απέναντι στις μη μουσουλμανικές μειονότητες όπου ισχύουν αντίστοιχα και για το ελληνικό κράτος σε σχέση με τις μουσουλμανικές μειονότητες βλ. Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, Article 38 – 45, July 24, 1923. Διαθέσιμη στο http://sam.baskent.edu.tr/belge/Lausanne_ENG.pdf. Τελευταία πρόσβαση 26.11.2018.

³⁰ The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, Greece: Status of Minorities, 2012.

³¹ Σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης τα κυριότερα εξ' αυτών είναι ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης, το Ψήφισμα 1704/2010 του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Θρησκευτική Ελευθερία και Άλλα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Μη Μουσουλμανικών Μειονοτήτων στην Τουρκία και της Μουσουλμανικής Μειονότητας στη Θράκη, η υπ' αριθ. 7 Σύσταση Γενικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας αλλά και η Απόφαση 2163 (2017) της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Προστασία των δικαιωμάτων των γονέων και των παιδιών που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες. Επίσης η προστασία των μειονοτικών ομάδων διασφαλίζεται από τον ΟΑΣΕ βάσει του Καταληκτικού Κειμένου της Βιέννης για τις Μειονότητες αλλά και βάσει του Εγγράφου της Κοπεγχάγης για την ανθρώπινη διάσταση της ΔΑΣΕ. Τέλος, η Ευρωπαϊκή Ένωση προβλέπει την προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων που ανήκουν σε κάποια μειονότητα τόσο στο 2^ο άρθρο της Σύμβασης της ΕΕ, όσο και μέσω της Οδηγίας 2000/43/ΕΚ

A.2. Η ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ: Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η Βουλγαρία αποτελεί ένα κράτος με εθνική, θρησκευτική αλλά και γλωσσική ετερογένεια. Σύμφωνα με την τελευταία πληθυσμιακή απογραφή του 2011, η οποία χρησιμοποιεί τη διανομή του πληθυσμού κατά μειοψηφία, εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά, μητρική γλώσσα αλλά και θρησκεία, οι Τούρκοι αποτελούν τη δεύτερη κατά σειρά μεγαλύτερη εθνοτική ομάδα στη χώρα ενώ οι Ρομά καταλαμβάνουν τη τρίτη θέση.^{32 33} Στο πλαίσιο της θρησκευτικής πίστης, η μουσουλμανική θρησκεία αντιπροσωπεύει το 10% του συνολικού πληθυσμού. Συγκεκριμένα, η μουσουλμανική κοινότητα σύμφωνα με την τελευταία απογραφή εκπροσωπείται από την πλειοψηφία των Τούρκων της Βουλγαρίας όπως επίσης και από ένα σημαντικό ποσοστό της εθνοτικής ομάδας των Ρομά.

Η ανάδυση της μουσουλμανικής μειονότητας στη Βουλγαρία συμπίπτει, όπως και στην ελληνική περίπτωση, με την περίοδο της παρουσίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην περιοχή στο πλαίσιο των ηγεμονικών της επιδιώξεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Καταλαμβάνοντας πρωταρχικά τα βουλγαρικά εδάφη τα οποία αποτελούσαν την άμεση οδό προς την Ευρώπη, κύματα φτωχών Τούρκων άρχισαν να εγκαθίστανται στη

του Συμβουλίου περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως της φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής και της Οδηγίας 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου για τη διαμόρφωση του γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία.

³² Republic of Bulgaria, National statistical institute. Διαθέσιμο στο <http://www.nsi.bg/census2011/pageen2.php?p2=179&sp2=209>. Τελευταία πρόσβαση 13.11.2018.

³³ Αξίζει να σημειωθεί πως όπως επεσήμανε και στην έκθεσή της το 2014 η Συμβουλευτική Επιτροπή η οποία είναι υπεύθυνη για την αξιολόγηση της εφαρμογής της Σύμβασης-Πλαίσιο για την Προστασία των Εθνικών Μειονοτήτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, οι αρχές της Βουλγαρίας κατά την πληθυσμιακή απογραφή της χώρας συμπεριέλαβαν στο ερωτηματολόγιο μόνο τρεις προκαθορισμένες εθνοτικές ομάδες, αυτή των Βουλγάρων, των Τούρκων και των Ρομά, αποκλείοντας την αναγνώριση της ύπαρξης μιας πομακικής μειονότητας.

Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Third Opinion on Bulgaria adopted on 11 February 2014, Council of Europe. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168008c669>. Τελευταία πρόσβαση 13.11.2018.

Πιο συγκεκριμένα, οι βουλγαρόφωνοι μουσουλμάνοι, ευρέως γνωστοί ως Πομάκοι, θεωρείται πως αποτελούν απογόνους των Βούλγαρων χριστιανών οι οποίοι ασπάστηκαν το Ισλάμ κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής παρουσίας στην περιοχή. Ωστόσο οι βουλγαρικές αρχές, ήδη από την περίοδο του σχηματισμού του Εθνικού Συμβουλίου για τα Εθνοτικά και Δημογραφικά Θέματα (National Council on Ethnic and Demographic Questions) το 1997, απέκλεισαν τους Πομάκους καθώς δεν αναγνωρίζονται ως μια ξεχωριστή εθνοτική μειονότητα. Ως αποτέλεσμα της πρακτικής αυτής, ο πομακικός πληθυσμός επηρεάζεται από την ευρύτερη λαϊκή στάση απέναντι στη μουσουλμανική κοινότητα καθώς αρκετά συχνά τα μέλη του πληθυσμού αντιμετωπίζονται μαζί με τους Ρομά ως αντιεθνικά στοιχεία του κράτους, ως απόρροια της ανάδυσης λαϊκίστικων πολιτικών.

Minority Rights Group International, Bulgarian-speaking Muslims (Pomaks), 2018. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://minorityrights.org/minorities/bulgarian-speaking-muslims-pomaks/>. Τελευταία πρόσβαση 9.1.2019.

χώρα. Ωστόσο, ο μουσουλμανικός πληθυσμός γνώρισε περαιτέρω αύξηση όταν ο βουλγαρικός πληθυσμός άρχισε να ασπάζεται το Ισλάμ. Υιοθετώντας την Οθωμανική γλώσσα και κουλτούρα ένας σημαντικός αριθμός αφομοιώθηκε σταδιακά από την εγκατεστημένη τουρκική μουσουλμανική μειονότητα, με αποτέλεσμα οι σημερινοί τους απόγονοι να αποτελούν μέρος αυτής.³⁴

Είναι γεγονός πως η καταπιεστική πολιτική σε βάρος της μουσουλμανικής μειονότητας αποτέλεσε μια τακτική η οποία είχε ξεκινήσει να υφίσταται αρκετά χρόνια πριν από την άνοδο του κομμουνισμού στη Βουλγαρία χωρίς ωστόσο να λαμβάνει την ίδια έκταση και ένταση όπως συνέβη από το 1944 και έπειτα. Ήδη από το 1878, περίοδος κατά την οποία η Βουλγαρία απέκτησε πλέον καθεστώς αυτονομίας³⁵, ο μουσουλμανικός πληθυσμός γνώρισε σημαντική καταπίεση. Αφενός η περίοδος του ρωσοτουρκικού πολέμου και η είσοδος του τσαρικού στρατού στην περιοχή σηματοδότησαν την παράλληλη φυγή περίπου 150.000 τουρκογενών μουσουλμάνων από τις περιοχές της Βουλγαρίας και της Ανατολικής Ρωμυλίας, ενώ ταυτόχρονα μουσουλμάνοι οι οποίοι παρέμεναν στις εστίες τους συχνά μετατράπηκαν σε θύματα ακραίων περιπτώσεων παρενοχλήσεων.³⁶ Αφετέρου, όταν η επαρχία της Ανατολικής Ρωμυλίας περιήλθε στην επικράτεια της Βουλγαρίας το 1885, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της περιοχής μετατράπηκε σε αντικείμενο κατάφορων παραβιάσεων στο πλαίσιο ενός σχεδίου εκβουλγαρισμού της πρώην επαρχίας με αποτέλεσμα ένα σημαντικό ποσοστό της μουσουλμανικής μειονότητας να αρχίσει να μεταναστεύει προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Χαρακτηριστικά, περισσότερο από το 50% των μουσουλμάνων είχαν εγκαταλείψει τη χώρα μέχρι το 1910.³⁷ Η καταπίεση της μειονότητας συνεχίστηκε και κατά την περίοδο του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου με την πομακική κοινότητα να υφίσταται τις περισσότερες διακρίσεις.

³⁴European Population Committee, The demographic characteristics of national minorities in certain European States. The demographic characteristics of the main ethnic/national minorities in Bulgaria, CM(99)138-add2, 1999. Διαθέσιμο στη διεύθυνση https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804f29a9. Τελευταία πρόσβαση 13.11.2018.

³⁵ Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο της Συνθήκης του Βερολίνου, η Βουλγαρία κατέστη μια αυτόνομη και φόρου υποτελής ηγεμονία υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου, με χριστιανική κυβέρνηση και επιχώρια εθνοφυλακή.

Treaty Between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East, Signed at Berlin, July 13, 1878.

³⁶ Πιο αναλυτικά βλ. Δημούλης Κ., Το νομικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό καθεστώς των Τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας επί κομμουνισμού (1944-1989), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2012.

³⁷ Ibid

Η μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού και συγκεκριμένα των τουρκογενών της Βουλγαρίας συνέχισε να αποτελεί μια πραγματικότητα και μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, καθώς με βάση την υπογραφή της Τουρκο-Βουλγαρικής Συνθήκης Φιλίας το 1925, και ειδικότερα με βάση τη Σύμβαση Εγκατάστασης, περίπου 200.000 Τουρκογενείς κάτοικοι της Βουλγαρίας μετανάστευσαν στην Τουρκία μέχρι τα τέλη του 1938.³⁸ Ωστόσο, κατά την περίοδο 1925-1935 η ανάπτυξη ένοπλης δράσης βουλγαρικών οργανώσεων ενάντια στη μουσουλμανική μειονότητα αποτέλεσε τον κύριο λόγο για τον οποίο η τουρκογενής μειονότητα μειώθηκε σημαντικά.

Τέλος, ο μουσουλμανικός πληθυσμός συνέχισε να σημειώνει σημαντική μείωση και καθ' όλη την περίοδο ανάληψης της εξουσίας από την στρατιωτική χούντα και συγκεκριμένα από το 1934 έως το 1944. Ειδικότερα, η τουρκογενής μουσουλμανική μειονότητα αλλά και οι μουσουλμάνοι Ρομά υπέστησαν καταπιέσεις ήδη από το 1940 καθώς η μειονότητα της Βουλγαρίας έγινε αποδέκτης μιας πολιτικής η οποία στόχευε στην απέλαση των μελών της, μετονομάζοντας την άσκηση πίεσης προκειμένου να εγκαταλείψουν τις εστίες τους σε εθελοντική μετανάστευση προς την Τουρκία. Αντιθέτως, οι Πομάκοι μουσουλμάνοι είχαν αποκλειστεί από τη δυνατότητα μετανάστευσης στερούμενοι ταυτοχρόνως και κάθε δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού, καθώς ήταν υποχρεωμένοι δια νόμου να αλλάξουν τα ονόματά τους σε βουλγαρικά. Έτσι αν και τα πολιτικά κίνητρα του βουλγαρικού καθεστώσ σύμφωνα με τα οποία επιτρεπόταν η μετανάστευση ήταν ποικίλα, σε ορισμένες περιπτώσεις ισοδυναμούσαν με μια *de facto* απέλαση.³⁹

³⁸ Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί πως η Τουρκο-Βουλγαρική Συνθήκη Φιλίας, το Πρωτόκολλο που προσαρτήθηκε στη συνέχεια στο κείμενο της Συνθήκης αλλά και η Σύμβαση Εγκατάστασης, έκαναν λόγο για μουσουλμανική μειονότητα χωρίς καμία αναφορά στον όρο τουρκικός. Αρχικά, το Συνέδριο του Βερολίνου και ειδικότερα η Συνθήκη του Βερολίνου του 1878 αναγνώριζαν τους Μουσουλμάνους της Βουλγαρίας ως μια μειονοτική ομάδα κατοχυρώνοντας ταυτοχρόνως τα δικαιώματα της μουσουλμανικής μειονότητας. Άλλα διεθνή συμβατικά κείμενα τα οποία επίσης όριζαν το νομικό καθεστώς της μουσουλμανικής μειονότητας ήταν η Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του 1913 και το Πρωτόκολλό της αλλά και η επακόλουθη Συνθήκη Ειρήνης του 1913 η οποία περιέγραφε τη διοίκηση της μουσουλμανικής κοινότητας ορίζοντας λεπτομερώς τα καθήκοντα του Γραφείου του Αρχιμουφτή. Επιπλέον, η Συνθήκη Ειρήνης του Νεϊγύ του 1919 η οποία συνήφθη μεταξύ της Βουλγαρίας και της Entente αφορούσε στη διεθνή προστασία των μειονοτήτων, αναφερόμενη συγκεκριμένα σε μια σειρά από άρθρα της στην προστασία της μητρικής γλώσσας των μειονοτήτων κάνοντας λόγο σε όλες τις διατάξεις της σε μουσουλμάνους και όχι σε Τούρκους. Τέλος, στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και ο Κανονισμός περί του θρησκευτικού καθεστώτος και της διοίκησης των Μουσουλμάνων στο Βασίλειο της Βουλγαρίας του 1919. Συνεπώς, το βουλγαρικό κράτος αναγνώριζε την ύπαρξη μουσουλμανικής μειονότητας στη χώρα μέχρι τη μετάβαση της στην κομμουνιστική εποχή.

Ibid

³⁹ Warhola J. and Boteva O., The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria, Nationalities Papers, Vol. 31, No. 3, September 2003. Διαθέσιμο στο

Γεγονός συνιστά πως η κομμουνιστική περίοδος αποτέλεσε ένα σημείο καμπής στη διαμόρφωση της μειονοτικής πολιτικής απέναντι στη μουσουλμανική κοινότητα, τα αποτελέσματα της οποίας γίνονται ιδιαίτερα εμφανή και ακολουθούν την περίοδο της δημοκρατικής διακυβέρνησης του κράτους όπως αναλύεται και σε επόμενο κεφάλαιο. Η μεταβολή του πολιτικού συστήματος στη Βουλγαρία και ειδικότερα η άνοδος του κομμουνισμού σηματοδότησε μια νέα περίοδο επιδείνωσης της κατάστασης σε βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού συνολικά. Κατά την περίοδο αυτή, η οποία ξεκινάει επίσημα από το 1946, όλες οι θρησκευτικές ομάδες γνώρισαν έντονη καταπίεση αναφορικά με την εκδήλωση και την άσκηση των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, καθώς η θρησκεία αντιμετωπιζόταν από το κράτος ως τροχοπέδη για την εξέλιξη του κομμουνισμού.⁴⁰ Επιπλέον, ένας δεύτερος άξονας της πολιτικής αυτής, η οποία απέβλεπε στην καταπίεση της μειονότητας ενεργοποιώντας κάθε μέσον προς αυτή την κατεύθυνση, βασίστηκε στην μείωση της επίδρασης της θρησκείας στον πληθυσμό καθώς η τελευταία αποτελούσε την πηγή της έκφρασης μιας κοινής ταυτότητας. Πράγματι, η θρησκευτική πίστη στο Ισλάμ ανάγκαζε όλη τη μουσουλμανική κοινότητα να συγκεντρωθεί γύρω από ένα σύνολο κοινών αξιών, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην κατασκευή μιας ξεχωριστής ταυτότητας έναντι του υπόλοιπου πληθυσμού.⁴¹ Τέλος, το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας και ιδιαιτέρως η κυβέρνηση Ζίβκοφ παρότι σε διακηρυκτικό επίπεδο προήγαγε ένα διεθνιστικό πολιτικό σχέδιο, στην πραγματικότητα είχε εργαλειοποιήσει την ιδιομορφία του τουρκικού μειονοτικού ζητήματος καθώς τα ζητήματα της εθνότητας και εθνικότητας αποτέλεσαν ανέκαθεν μέσα κινητοποίησης και συνοχής του πληθυσμού. Έτσι, η κυβέρνηση τονίζοντας την τουρκική εθνική ταυτότητα της μειονότητας έναντι της μουσουλμανικής θρησκευτικής συνείδησης, στην πραγματικότητα αποσκοπούσε στην ενοποίηση των μελών της μέσω της επιβολής της τουρκικής γλώσσας με σκοπό την πιο αποτελεσματική εισχώρηση των ιδεών του σοσιαλιστικού καθεστώτος.⁴²

http://www.hks.re/wiki/lib/exe/fetch.php?media=pe2016:the_turkish_minority_in_contemporary_bulgaria.pdf. Τελευταία πρόσβαση 19.11.2018.

⁴⁰ Αν και η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία συνείδησης αποτέλεσαν δικαιώματα συνταγματικά κατοχυρωμένα τόσο στο Σύνταγμα του 1947 όσο και στο Σύνταγμα του 1971, δεν γνώρισαν ποτέ πρακτική εφαρμογή κατά την περίοδο άσκησης πολιτικής από το βουλγαρικό κομμουνιστικό καθεστώς. Küçükcan T., Re-claiming identity: ethnicity, religion and politics among Turkish-Muslims in Bulgaria and Greece, Journal of Muslim Minority Affairs, Vol. 19, Issue 1, 1999.

⁴¹ Ibid

⁴² Δημούλης Κ., Το νομικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό καθεστώς των Τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας επί κομμουνισμού (1944-1989), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2012.

Η υπονόμηση της ισλαμικής θρησκευτικής ταυτότητας της μειονότητας κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου, η οποία είχε ως στόχο την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας στη χώρα, μπορεί να εντοπιστεί σε ένα ευρύ φάσμα καθημερινών δραστηριοτήτων όπου τα μέλη της μειονότητας γνώρισαν έντονους περιορισμούς. Ίσως μια από τις σημαντικότερες παραμέτρους της πολιτικής αυτής αποτέλεσε το κλείσιμο όλων των κορανικών σχολείων την περίοδο του 1949 αλλά και η απαγόρευση λειτουργίας όλων των θρησκευτικών ιδρυμάτων τα οποία λειτουργούσαν ως κέντρα προσευχής αλλά ταυτόχρονα και ως κέντρα κοινωνικής συγκέντρωσης της θρησκευτικής μειονότητας, όπως ήταν τα τζαμιά. Ένα χρόνο αργότερα η κυβέρνηση, ακολουθώντας για μια ακόμα φορά την τακτική των απελάσεων της μειονότητας, υποχρέωσε ένα σημαντικό αριθμό των μελών της σε αναγκαστική μετανάστευση προς την Τουρκία, προσπαθώντας να εξομαλύνει την τεταμένη κατάσταση που υπήρχε ανάμεσα στο κράτος και στους τουρκογενείς μουσουλμάνους εξαιτίας της εθνικοποίησης των περιοχών όπου ζούσαν οι τουρκογενείς πληθυσμοί και της κατάσχεσης και κολεκτιβοποίησης των γαιών όπου τους ανήκαν.⁴³ Επιπλέον, μέρος της αντι-μουσουλμανικής εκστρατείας αποτέλεσε και η στέρηση πρόσβασης στο στρατό στους νεαρούς μουσουλμάνους, όπου σε αντίθεση με τον υπόλοιπο πληθυσμό, πραγματοποιούσαν τη στρατιωτική τους θητεία μέσω της μαζικής αποστολής τους σε τάγματα εργασίας. Παρά την αλλαγή που επήλθε το 1952 σε σχέση με την στράτευση των μειονοτικών πληθυσμών και την έγκριση τους ώστε να εκτελούν κανονικά τη στρατιωτική τους θητεία, η είσοδος τους στο στρατό σε επαγγελματικό βαθμό συνέχισε να είναι εφικτή μόνον υπό όρους και μόνο για Ρομά μουσουλμάνους εφόσον πληρούσαν συγκεκριμένα - απροσδιόριστα κατά κύριο λόγο – κριτήρια.⁴⁴

Το 1956, έχοντας προηγουμένως μεσολαβήσει ένα διάστημα τριών ετών κατά το οποίο το βουλγαρικό κομμουνιστικό καθεστώς είχε ανεπιτυχώς ακολουθήσει μια φιλομειονοτική πολιτική, οι πολιτικές αρχές της χώρας με βάση την απόφαση της Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας,

⁴³ Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί πως η προώθηση των μεταναστών προς την Τουρκία βασίστηκε στη Τουρκο-Βουλγαρική Συμφωνία Διαμονής (Turkish-Bulgarian Residence Agreement) του 1925, η οποία ρύθμιζε τις διαδοχικές μετακινήσεις του τουρκικού πληθυσμού παρέχοντας τη δυνατότητα ελεύθερης μετανάστευσης σε όποιον το επιθυμούσε.

Dural B., Turkish-Bulgarian Relations within the Kemalist Era, Management and Education, Vol.3, 2012. Διαθέσιμο στη διεύθυνση http://www.conferenceburgas.com/maevolumes/vol8/BOOK%203/b3_02.pdf. Τελευταία πρόσβαση 17.12.2018.

⁴⁴ Myuhtar F., The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878, Bulgarian Helsinki Committee, 2003.

ακολούθησαν ένα σχέδιο αναδιοργάνωσης. Συγκεκριμένα επρόκειτο για μια καταχρηστική πολιτική σε βάρος της μειονότητας η οποία αποτέλεσε τον θεμέλιο λίθο για τις εκστρατείες αφομοίωσης που ακολούθησαν τα επόμενα έτη και ειδικότερα το διάστημα 1972-1974 και 1984-1985 κυρίως σε βάρος της τουρκικής και πομακικής μουσουλμανικής μειονότητας.

Πιο αναλυτικά το 1958, η έγκριση των «Θέσεων για την Εργασία ανάμεσα στον Τουρκικό Πληθυσμό» από την Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας, όπου σε διακηρυκτικό επίπεδο είχαν ως σκοπό τη διόρθωση της πολιτικής απέναντι στον τουρκικό πληθυσμό που μέχρι τότε χαρακτηριζόταν λανθασμένα ως τουρκική εθνική μειονότητα, σηματοδότησε την έναρξη μιας πρακτικής καταστολής και καταδίκης κάθε προσπάθειας αυτοπροσδιορισμού της τουρκικής μουσουλμανικής μειονότητας. Στην ουσία αιώτερος στόχος ήταν η αλλοίωση της θρησκευτικής και εθνικής φυσιογνωμίας του τουρκικού πληθυσμού και η ενσωμάτωση του στην βουλγαρική κοινωνία.⁴⁵ Στο πλαίσιο αυτό, κάθε ενέργεια εκδήλωσης του ανήκειν στη μουσουλμανική κοινότητα λαμβανόταν από τις αρχές ως εκδήλωση εθνικισμού και θρησκευτικού φανατισμού, πράγμα το οποίο έκανε επιτακτική την ανάγκη όχι μόνο για άμεση καταστολή αλλά και για εκρίζωση κάθε τέτοιας εκδήλωσης.⁴⁶ Παράλληλα, η υιοθέτηση κατά την ίδια σύνοδο ενός ακόμη ψηφίσματος σύμφωνα με το οποίο τα τουρκικά σχολεία θα συγχωνεύονταν σταδιακά με τα βουλγαρικά, αποτέλεσε μια επιπλέον πρακτική η οποία στην πραγματικότητα απέβλεπε στην εξάλειψη των τουρκικών μειονοτικών σχολείων. Ακόμη, η εμπλοκή των αρχών στα θρησκευτικά ζητήματα της μουσουλμανικής κοινότητας από το υψηλότερο έως και το χαμηλότερο κλιμάκιο, λειτουργούσε συμπληρωματικά στη διαδικασία ελέγχου και χειραγώγησης της κοινότητας. Ειδικότερα, κατά τη δεκαετία του 1960, τα γραφεία των μουφτήδων που εκπροσωπούσαν την μουσουλμανική μειονότητα στο σύνολό της γνώρισαν σημαντική μείωση, όπως έγινε και με τον αριθμό των ιερέων (χότζας) των οποίων οι εξουσίες περιορίστηκαν σημαντικά. Επιπλέον, το κράτος είχε εμπλοκή και στο ζήτημα του διορισμού ή της απόλυσης των προσώπων που απολάμβαναν το αξίωμα του

⁴⁵ Δημούλης Κ., Το νομικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό καθεστώς των Τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας επί κομμουνισμού (1944-1989), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2012.

⁴⁶ Myuhtar F., The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878, Bulgarian Helsinki Committee, 2003.

Αρχιμουφτή. Συγκεκριμένα, πριν από τον διορισμό του στο αξίωμα, ο υποψήφιος έπρεπε να διερευνηθεί διεξοδικά από το Υπουργείο Εσωτερικών καθώς η θέση του Αρχιμουφτή θα έπρεπε να καταλαμβάνεται από ένα άτομο το οποίο θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο χειραγώγησης για την κυβέρνηση.⁴⁷

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και στις αρχές του 1960, η κατάσταση επιδεινώθηκε και η αντι-μουσουλμανική εκστρατεία έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις καθώς εκείνη την περίοδο στη Βουλγαρία πραγματοποιήθηκε η γνωστή ως «Πολιτιστική Επανάσταση» σε βάρος της μουσουλμανικής κοινότητας. Το σύνθημα αυτό εισήγαγε η οργάνωση Rodina, μέσω του οποίου καλούσε το λαό σε απόρριψη κάθε θρησκευτικού φανατισμού και κάθε θρησκευτικής οπισθοδρόμησης που, όπως υποστηριζόταν, πρότασσε ο μουσουλμανικός τρόπος ζωής.⁴⁸ Επιπλέον, στις αρχές της επόμενης δεκαετίας ο μουσουλμανικός πληθυσμός και συγκεκριμένα τα μέλη της πομακικής κοινότητας υποχρεώθηκαν με απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας να μετατρέψουν τα τουρκο-αραβικά τους ονόματα σε βουλγαροπρεπή. Τέλος, τα μέλη της κοινότητας καταχωρήθηκαν ως Βούλγαροι στις ταυτότητές και τα επίσημα έγγραφά τους με ή χωρίς τη συγκατάθεσή τους.

Η δεκαετία του 1970 αποτέλεσε την αφετηρία της πλέον καταπιεστικής πολιτικής σε βάρος της μουσουλμανικής μειονότητας, με το κομμουνιστικό καθεστώς να θέτει ως κεντρικό στόχο την ενοποίηση της βουλγαρικής κοινωνίας μέσα από την οικοδόμηση μιας κοινής σοσιαλιστικής προσωπικότητας αποτελούμενης από μια και μοναδική εθνικότητα. Στην πράξη το σχέδιο της οικοδόμησης ενός ενιαίου σοσιαλιστικού βουλγαρικού έθνους προέβλεπε για την μειονότητα τον βίαιο εκβουλγαρισμό της. Έτσι, καθ' όλη τη διάρκεια του 1970, όλος ο μουσουλμανικός πληθυσμός μετατράπηκε σε υποκείμενο αφομοιωτικών πολιτικών οι οποίες μεταξύ άλλων προέβλεπαν όχι μόνο

⁴⁷ Ibid

⁴⁸ Η οργάνωση Rodina – δηλαδή Πατρίδα – εμφανίστηκε για πρώτη φορά τον Μάρτιο του 1937 στην περιοχή Σμόλιαν στην ανατολική Ροδόπη. Πρόκειται για μια μικτή οργάνωση η οποία συν αποτελείτο από βουλγαρο-χριστιανούς πατριώτες και ορισμένους θρησκόληπτους Πομάκους, όπου διακήρυτταν την ιδέα της ανατροπής των μουσουλμάνων της Ροδόπης. Παρά την αρχική στάση του κομμουνιστικού κόμματος το οποίο καταδίκασε την οργάνωση, στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κατά την δεκαετία του 1960 οι αρχές του κόμματος φαίνεται πως ακολούθησαν μια αργή και προσεκτική διαδικασία αποκατάστασης της φήμης της οργάνωσης. Στην πραγματικότητα, η πρακτική αυτή αποτελούσε ένα μέρος της πολιτικής του κόμματος που είχε ως στόχο την αναδιοργάνωση - αφομοίωση της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας καθώς η αναβίωση μιας τέτοιας οργάνωσης με τη συμμετοχή και του πομακικού στοιχείου θα δημιουργούσε τη νομιμοποιητική βάση για τον σκοπό αυτό. Πιο αναλυτικά βλ. Myuhtar F., Identity, Nationalism, and Cultural Heritage under Siege. Five Narratives of Pomak Heritage – From Forced Renaming to Weddings, Koninklijke Brill, Leiden, 2014.

την αντικατάσταση των μουσουλμανικών ονομάτων αλλά πολλές φορές και την αποκήρυξη της πίστης στο Ισλάμ. Επιπλέον, μέχρι το 1972 είχε απαγορευτεί η διδασκαλία όλων των μαθημάτων της τουρκικής γλώσσας ενώ η εκπαιδευτική διαδικασία δεν επιτρεπόταν σε καθηγητές που ανήκαν στην τουρκική μειονότητα. Για να επιτραπεί η δυνατότητα διδασκαλίας κάθε άτομο θα έπρεπε να έχει πραγματοποιήσει μια ειδική εκπαίδευση προκειμένου να ενσαρκώσει και στη συνέχεια να μεταδώσει στους μαθητές απόψεις οι οποίες στρέφονταν κατά τους Ισλάμ και της Τουρκίας. Χαρακτηριστικό άλλωστε της κατάστασης είναι και το γεγονός πως το νέο Σύνταγμα το οποίο ψηφίστηκε το 1971 δεν περιλάμβανε καμία ειδική πρόβλεψη για την προάσπιση συλλογικών μειονοτικών δικαιωμάτων αλλά αντιθέτως εξάλειψε και το Άρθρο 79 του προηγούμενου Συντάγματος το οποίο επέτρεπε στις μειονότητες να καλλιεργούν και να προάγουν τον εθνικό τους πολιτισμό.⁴⁹

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι αποφάσεις της Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας αποτέλεσαν ένα σημαντικό εργαλείο στην προσπάθεια των πολιτικών αρχών να καταπιέσουν και να καταστείλουν τη μουσουλμανική μειονότητα. Στο πλαίσιο αυτό, οι πολιτικές αρχές αποφάσισαν στο τέλος του 1984 και στις αρχές του 1985 την εφαρμογή μιας πολιτικής βίαιης ενσωμάτωσης των τουρκογενών μουσουλμάνων⁵⁰ υποστηριζόμενη από ολόκληρο το φάσμα των υπηρεσιών του κρατικού μηχανισμού, η οποία παρουσιάστηκε ως μια διαδικασία αναγέννησης, γνωστή ως Εκστρατεία Αναγέννησης, όπου διακήρυττε πως δεν υπήρχαν Τούρκοι και μουσουλμάνοι στη Βουλγαρία.⁵¹ Η απόφαση για τη δημιουργία ενός «ενιαίου έθνους», όπου επέβαλε επιπλέον περιορισμούς στα θρησκευτικά, πολιτικά και πολιτιστικά δικαιώματα, έδωσε το έναυσμα για μια σειρά από δραστηριότητες που είχαν ως στόχο την καταστροφή της μουσουλμανικής μειονότητας και ειδικότερα της τουρκικής ταυτότητας που την συναποτελούσε. Το κράτος διαδίδοντας μια σειρά από ψευδείς πληροφορίες σχετικά με τη σύνδεση της

⁴⁹ Δημούλης Κ., Το νομικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό καθεστώς των Τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας επί κομμουνισμού (1944-1989), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2012.

⁵⁰ Συγκεκριμένα εθεωρείτο πως η γλωσσική διαφοροποίηση της τουρκογενούς μουσουλμανικής μειονότητας ισχυροποιούσε τη θρησκευτική της ιδιαιτερότητα σε βάρος της δημιουργίας μιας κοινής σοσιαλιστικής προσωπικότητας την οποία επεδίωκε το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας.

Ibid

⁵¹ Η Βουλγαρία σταματώντας να αναγνωρίζει επίσημα την τουρκογενή μουσουλμανική κοινότητα αλλά και τη θρησκευτική μουσουλμανική μειονότητα, παραβίασε μια σειρά από διεθνείς συμβάσεις αλλά και διμερείς συμφωνίες που είχε συνομολογήσει με το τουρκικό κράτος.

Ibid

βουλγαρικής μουσουλμανικής μειονότητας με το φονταμενταλιστικό Ισλάμ, και τονίζοντας διαρκώς την εργαλειοποίηση της από το τουρκικό κράτος με απώτερο σκοπό την τουρκοποίηση της μειονότητας και τη δημιουργία θυλάκων στη χώρα, υπενθυμίζοντας συνεχώς το κυπριακό παράδειγμα, είχε καταφέρει να καλλιεργήσει μια ανησυχητική εικόνα στην κοινή γνώμη.⁵² Χαρακτηριστικός της αφομοιωτικής πολιτικής των τουρκογενών στο πλαίσιο της Εκστρατείας Αναγέννησης ήταν ο περιορισμός του θρησκευτικού αυτοπροσδιορισμού αλλά και ο εξαναγκασμός των μελών της κοινότητας ώστε να μετατρέψουν τα ονόματά τους σε χριστιανικά ή παραδοσιακά σλαβικά.⁵³ Συγκεκριμένα, το βουλγαρικό κράτος υποστήριζε πως η διαδικασία αλλαγής ονομάτων ήταν οικειοθελής και η πραγματοποίησή της ήταν συνώνυμη της απόφασης αυτών των ανθρώπων να αποκαταστήσουν τα ονόματά τους τα οποία είχαν μεταβληθεί στο πλαίσιο του θρησκευτικού εξισλαμισμού και του γλωσσικού εκτουρκισμού που υπέστησαν οι πρόγονοί τους την περίοδο της Οθωμανικής παρουσίας στη Βουλγαρία. Κατά τη διάρκεια της εκστρατείας για την αλλαγή των ονομάτων τόσο του τουρκικού όσο και του υπόλοιπου μουσουλμανικού πληθυσμού, οι πολίτες ήταν υποχρεωμένοι να αποκτήσουν νέα δελτία ταυτότητας στα οποία θα αναγράφονταν τα νέα βουλγαρικά τους ονόματα. Η μη υποβολή νέου δελτίου ταυτότητας σηματοδοτούσε και την στέρηση των μισθών, των συνταξιοδοτικών πληρωμών αλλά και την αδυναμία πραγματοποίησης τραπεζικών αναλήψεων. Ακόμη και τα πιστοποιητικά γέννησης ή γάμου εκδίδονταν από τις αρχές αποκλειστικά με βουλγαρικά ονόματα.⁵⁴ Στο πλαίσιο αυτό χιλιάδες τουρκογενείς οι οποίοι προέβαλαν αντίσταση στη διαδικασία αφομοίωσής τους φυλακίστηκαν, μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, υπέστησαν σωματική βία ενώ εκατοντάδες άτομα εκτελέστηκαν ή εξαφανίστηκαν σύμφωνα με τη Διεθνή Αμνηστία.⁵⁵ Η κυβέρνηση, επικαλούμενη τον Λαϊκό Στρατιωτικό Νόμο του 1976, εξόρισε στο εσωτερικό της χώρας χιλιάδες ανθρώπους όπου ανήκαν στη μουσουλμανική μειονότητα, κρίνοντάς τους ως ύποπτους για αντισοσιαλιστικές δραστηριότητες οι οποίες έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια του κράτους. Στο πλαίσιο της αφομοιωτικής πολιτικής έναντι των

⁵² Ibid

⁵³ Broun J., Muslims in Post-Communist Bulgaria, Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, Volume 28, Issue 1, Article 5, 2008. Διαθέσιμο στο <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol28/iss1/5>. Τελευταία πρόσβαση 13.11.2018.

⁵⁴ Glenn E. Curtis ed., Bulgaria: A Country Study, Federal Research Division, Library of Congress, 2nd ed., 1992.

⁵⁵ Δημούλης Κ., Το νομικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό καθεστώς των Τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας επί κομμουνισμού (1944-1989), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2012.

τουρκογενών εντάσσεται και η πολιτική προπαγάνδα σε βάρος τους καθώς το κράτος, εφαρμόζοντας μια εκστρατεία συκοφάντησης του πληθυσμού απέβλεπε στην ενθάρρυνση του εθνικιστικού ρατσισμού. Η κυβέρνηση προχώρησε μεταξύ άλλων και στο κλείσιμο των τόπων λατρείας των μουσουλμάνων και στην κατάσχεση της ιδιοκτησίας των Βακουφιών. Όσον αφορά στους θρησκευτικούς λειτουργούς, ορισμένοι μόνο ήταν οι Μουφτήδες όπου είχαν επιλεγεί από τις υπηρεσίες ασφαλείας με σκοπό την άσκηση των βασικών τους καθηκόντων, χωρίς ωστόσο να καταφέρουν να αποτελέσουν ένα πραγματικό εκφραστή της μουσουλμανικής κοινότητας. Η δημόσια χρήση της τουρκικής γλώσσας απαγορεύτηκε, ενώ σε περίπτωση παραβίασης της πρόβλεψης το κράτος επέβαλε πρόστιμα. Η ενδυμασία με διακριτά μουσουλμανικά ρούχα αλλά και η συμμετοχή σε μουσουλμανικές παραδοσιακές τελετές δεν επιτρέπονταν εξίσου.⁵⁶ Όλα τα ισλαμικά σύμβολα στα τζαμιά τα οποία παρέπεμπαν στην Τουρκία αντικαταστάθηκαν από σύμβολα της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας, ενώ τα μουσουλμανικά νεκροταφεία βεβηλώθηκαν και τα γεωγραφικά και ιστορικά μνημεία τα οποία έφεραν τουρκικά ονόματα αντικαταστάθηκαν άμεσα. Τέλος, οι κεντρικές αρχές του κράτους έχοντας καθιερώσει με προσθήκη στην απόφαση του 1984 ένα ολόκληρο σύστημα οικονομικής και κοινωνικής υποστήριξης των οικογενειών οι οποίες προκύπταν μέσα από μεικτούς γάμους ώστε να τονώσουν την πραγματοποίησή τους, απέβλεπαν εξίσου στην αφομοίωση και τελικά στην εξάλειψη του μουσουλμανικού στοιχείου.⁵⁷

Το 1989 η αντίσταση της μειονότητας ενάντια στην πολιτική του καθεστώτος Ζίβκοφ εκδηλώθηκε μέσω της ανάδυσης διαφόρων ανεπίσημων ομάδων διαμαρτυρίας σε όλη τη χώρα. Η απάντηση της κυβέρνησης υπήρξε βίαιη με τον τραυματισμό αλλά και τον θάνατο πολλών τουρκογενών. Το κράτος προχώρησε σε συλλήψεις, φυλακίσεις, εκτοπίσεις, απελάσεις, ενώ το ίδιο έτος 370.000 τουρκογενείς μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν τη χώρα εξαιτίας της πολιτικής της βίαιης αφομοίωσής τους προκαλώντας την αντίδραση όλης της διεθνούς κοινότητας με τη Βουλγαρία να γίνεται αντικείμενο οξείας κριτικής και καταδίκης, οδηγώντας τελικά στην πτώση του καθεστώτος. Η πολιτική Ζίβκοφ προκάλεσε επιπλέον την αντίδραση μιας σειράς

⁵⁶ Broun J., Muslims in Post-Communist Bulgaria, Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, Volume 28, Issue 1, Article 5, 2008. Διαθέσιμο στο <http://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol28/iss1/5>. Τελευταία πρόσβαση 13.11.2018.

⁵⁷ Myuhtar F., The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878, Bulgarian Helsinki Committee, 2003.

διεθνών ανθρωπιστικών οργανώσεων και οργανώσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων οι οποίες την περίοδο εκείνη εξέφραζαν σοβαρές ανησυχίες για την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας. Έτσι η μειονότητα και ιδιαιτέρως το τουρκογενές στοιχείο της, αποτέλεσε μια από τις πολλές διασκορπισμένες μειονότητες στην Ανατολική Ευρώπη και την πρώην ΕΣΣΔ η οποία βρέθηκε σε ιδιαίτερα επισφαλή θέση με αποτέλεσμα τα μέλη της να τεθούν σε μεγάλο κίνδυνο, ιδιαιτέρως κατά τη διαδικασία της υποχρεωτικής μετανάστευσής τους.⁵⁸

Η κατάρρευση του κομμουνιστικού συστήματος στο τέλος του 1989 σηματοδότησε και το τέλος της αφομοιωτικής πολιτικής του κράτους αλλά και την έναρξη μιας διαδικασίας εκδημοκρατισμού και αποκατάστασης των δικαιωμάτων των εθνικών και θρησκευτικών κοινοτήτων⁵⁹, με την εκκίνηση παράλληλων προσπαθειών ώστε οι νεότερες γενεές να εξοικειωθούν με τις αρχές του Ισλάμ. Αυτό ωστόσο είχε ως συνέπεια τα αμέσως επόμενα χρόνια να αναπτυχθεί και να αναπαραχθεί με έντονο ρυθμό μια κρατική αντίληψη - κυρίως εκ μέρους διαφόρων εθνικιστικών κομμάτων - σύμφωνα με την οποία η αύξηση της διδασκαλίας του Ισλάμ είναι υπεύθυνη για την υποκίνηση της ανάπτυξης του φονταμενταλισμού ανάμεσα στη μουσουλμανική κοινότητα της Βουλγαρίας. Η αντίληψη αυτή έφερε ως αποτέλεσμα την κρατική άσκηση πίεσης σε βάρος των υποστηρικτών της ισλαμικής θρησκείας, χρησιμοποιώντας πάντοτε ως πρόσχημα τον φόβο περί απειλής της εθνικής ασφάλειας,

⁵⁸ Ted Robert Gurr, *Minorities at Risk. A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, Unites States Institute of Peace Press, Washington, 1993.

⁵⁹ Γίνεται λόγος για θρησκευτικές κοινότητες δεδομένου πως το νέο Σύνταγμα του 1991 δεν έκανε καμία αναφορά στον όρο μειονότητα και στην προστασία συλλογικών δικαιωμάτων τα οποία θα πρέπει να απολαμβάνει μια μειονότητα. Το κυριότερο επιχείρημα για την παράβλεψη αυτή ήταν πως η επίσημη αναγνώριση του όρου θα υπερέβαινε τη σφαίρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δημιουργώντας επιπλοκές σε επίπεδο διακρατικών σχέσεων. Αντιθέτως, βάσει του Συντάγματος του 1991 προβλέπεται έως και σήμερα η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων κάθε πολίτη, ενώ παράλληλα το Σύνταγμα εγγυάται στα άτομα που ανήκουν σε εθνικές, θρησκευτικές και γλωσσικές κοινότητες το δικαίωμα να διατηρούν τον πολιτισμό τους, να ασκούν τη θρησκεία τους και μιλάνε τη γλώσσα τους.

International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations, *Regions, minorities and European integration: A case study on Muslim minorities (Turks and Muslim Bulgarians) in the SCR of Bulgaria*, 2006. Διαθέσιμο στη διεύθυνση https://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/en/2008/10/bulgaria_case_study_revised2.pdf. Τελευταία πρόσβαση 19.1.2019.

Ωστόσο, η αντίληψη που διαμορφώθηκε για την εκστρατεία αφομοίωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού του 1980 μετά την πτώση του κομμουνισμού αλλά και οι προσπάθειες που κατέβαλε το κράτος για τη συμμετοχή του στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, έχουν οδηγήσει τη νεότερη γενιά πολιτικών στη Βουλγαρία να παραχωρήσει σε ένα μεγάλο μέρος της τουρκικής εθνότητας της χώρας δικαιώματα μειονοτήτων.

Koinova M., *Ethnic and Religious Minorities in Bulgaria*, South-East Europe Review for Labour and Social Affairs, Vol. 2, No. 2, 1999.

μια πρακτική η οποία εντοπίζεται κατά την περίοδο του 21^{ου} αιώνα όπως αναλύεται και στη συνέχεια.⁶⁰

⁶⁰ Μεταξύ άλλων, η μουσουλμανική κοινότητα κατά την μετακομμουνιστική εποχή υπόκειται σε εξονυχιστικό έλεγχο για πιθανούς δεσμούς με φονταμενταλιστικά ιδρύματα εκτός Βουλγαρίας. Πιο αναλυτικά βλ. Anderson J., The Treatment of Religious Minorities in South-Eastern Europe: Greece and Bulgaria Compared, Religion, State & Society, Vol. 30, No. 1, 2002.

ΜΕΡΟΣ Β: Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΕΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ

Β.1. Η ΕΡΓΑΛΕΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Η τουρκική εξωτερική πολιτική στην περιοχή των Βαλκανίων έχει αποτελέσει εδώ και αρκετά χρόνια ένα αντικείμενο μελέτης καθώς φαίνεται να έχει αναφορά σε μια σειρά από τομείς της εσωτερικής ζωής των κρατών. Ειδικότερα, από την περίοδο διακυβέρνησης του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, η Τουρκία έχει μετατοπίσει την ταυτότητα της εξωτερικής της πολιτικής, σε μια προσπάθεια άσκησης επιρροής στα πρώην οθωμανικά εδάφη της,⁶¹ καθώς τα οθωμανικά κατάλοιπα που υπάρχουν στα βαλκανικά κράτη, τουτέστιν οι μουσουλμανικές μειονότητες, έχουν αποτελέσει ένα σημαντικό στοιχείο ανάπτυξης της βαλκανικής πολιτικής της χώρας.⁶² Συγκεκριμένα, περιγράφοντας τον εαυτό της ως κληρονόμο της μακρόχρονης οθωμανικής πολιτιστικής παράδοσης, η γειτονική χώρα προσπαθεί εδώ και πολλά έτη να ασκήσει έλεγχο στις μουσουλμανικές μειονότητες της διασποράς εφαρμόζοντας τη λεγόμενη «θρησκευτική διπλωματία». Χρησιμοποιώντας ως κύριο μέσον το στοιχείο της θρησκείας, η οποία αναμφίβολα αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα επηρεασμού των διεθνών σχέσεων και εν γένει της παγκόσμιας πολιτικής ατζέντας, αλλά και μέσω της προώθησης του σουνιτικού Ισλάμ στον μουσουλμανικό πληθυσμό του εξωτερικού, η σημερινή Τουρκία έχει καταφέρει να αποκτήσει τη θέση ενός ισχυρού παίκτη στα Βαλκάνια και να καταστεί ένας περιφερειακός ρυθμιστής και διαμεσολαβητής, έχοντας σημαντική εμπλοκή στη δημόσια σφαίρα άλλων κρατών.⁶³ Παράλληλα, παρουσιάζοντας την εικόνα του προστάτη των μειονοτήτων, προσπαθεί να διατηρήσει τον έλεγχό τους και με αυτό τον τρόπο να ασκήσει κοινωνική – πολιτική επιρροή στα κράτη με μουσουλμανικές μειονότητες.⁶⁴

⁶¹ Danforth N., Ideology and pragmatism in Turkish foreign policy: from Atatürk to the AKP, Turkish Policy Quarterly, Vol. 7, Issue 3, 2008.

⁶² Νταβούτογλου Α, Το στρατηγικό βάθος. Η διεθνής θέση της Τουρκίας, Εκδ. Ποιότητα, 2010.

⁶³ Harxhi E., An Overview of Turkish Foreign Policy in the Balkans: 1990-2016, Insight Turkey Winter Vol. 19, N. 1, 2017.

⁶⁴ Δε θα πρέπει να λησμονείται πως το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης προήλθε από το Εθνικό Κίνημα Προοπτικής (Grand National Assembly) το οποίο ιδρύθηκε το 1970 έχοντας ένα ισλαμιστικό - κρατοκεντρικό πρόγραμμα, προωθώντας παράλληλα τη χρήση του σουνιτικού Ισλάμ στην άσκηση εξωτερικής πολιτικής.

Öztürk A. and Gözaydın İ., A Frame for Turkey's Foreign Policy via the Diyanet in the Balkans, Journal of Muslims in Europe, Vol. 7, Issue 3, 2018.

Η περίπτωση της μουσουλμανικής μειονότητας δυτικής Θράκης έχει αποτελέσει ένα ιδανικό πεδίο ανάπτυξης της «θρησκευτικής διπλωματίας» της Τουρκίας τόσο λόγω της οργάνωσής της με βάση το μουσουλμανικό θρήσκευμα όσο και εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, δεδομένου πως η μειονότητα έχει παραδοσιακά αποτελέσει τον κεντρικό στόχο του τουρκικού επεκτατισμού στην περιοχή της Ευρώπης. Παρουσιάζοντας τον εαυτό της ως προασπιστή των δικαιωμάτων της μειονότητας αλλά και των μουσουλμάνων που εισέρχονται στην Ευρώπη στο πλαίσιο της μεταναστευτικής κρίσης και χρησιμοποιώντας μια σειρά από εργαλεία με σκοπό την άσκηση ήπιας ισχύος στην περιοχή της δυτικής Θράκης, η γειτονική χώρα έχει εργαλειοποιήσει την μειονότητα με στόχο να θέσει τα μέλη της υπό τον έλεγχό της αλλά και για να δυναμιτίσει συνολικά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.^{65 66}

Αφενός η ελληνική κυβέρνηση και η χριστιανική πλειοψηφία του κράτους και αφετέρου η κυβέρνηση της Τουρκίας μέσω του Προξενείου και της μειονοτικής ελίτ, αποτέλεσαν τους κύριους πρωταγωνιστές που σφυρηλάτησαν την προώθηση μιας κοινής τουρκικής συνείδησης στην περιοχή της δυτικής Θράκης, με το Τουρκικό Προξενείο να ασκεί σημαντική επιρροή στη σμίλευση των πολιτικών πραγμάτων τόσο σε εσωτερικό όσο και σε εξωτερικό επίπεδο.⁶⁷ Επιπλέον, η ανάπτυξη πολλαπλών εκπαιδευτικών, κοινωνικών αλλά και οικονομικών δεσμών με το τουρκικό κράτος μέσα από την διαρκή δημιουργία επιχειρήσεων στην περιοχή της δυτικής Θράκης αποτελούν αναμφίβολα θετικά χαρακτηριστικά για την γείτονα και για την άσκηση επιρροής στην μουσουλμανική κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτό οι τουρκικές υπηρεσίες στο εξωτερικό έχουν αποτελέσει εξίσου έναν ιδιαίτερα σημαντικό πεδίο άσκησης της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής.

⁶⁵ Αξίζει να σημειωθεί πως ορισμένοι συγγραφείς συνδέουν το τουρκικό αίτημα περί εξαιρέσεως των μουσουλμάνων της δυτικής Θράκης από τις υποχρεωτικές ανταλλαγές πληθυσμών με την επιθυμία της Τουρκίας για μια μελλοντική επαναχάραξη των συνόρων, καθώς ήδη μετά την υπογραφή της Συνθήκης του 1923, η Τουρκία ξεκινάει μια προσπάθεια ενίσχυσης των δεσμών της με την μουσουλμανική μειονότητα.

Borou C., *The Muslim Minority of Western Thrace in Greece: An Internal Positive or an Internal Negative "Other"?*, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 29, Issue 1, 2009.

⁶⁶ Η Τουρκία έχοντας εκμεταλλευτεί το ζήτημα των μουσουλμανικών μειονοτήτων εντάσσοντάς το στην ατζέντα των ελληνοτουρκικών διαφορών, συντελεί ώστε η μειονότητα να αντιμετωπίζεται μονίμως αρνητικά ως ένα ξένο στοιχείο.

Athanasopulos H., *Greece, Turkey and the Aegean Sea: A Case Study in International Law*, McFarland & Company Publishers, London, 2001.

⁶⁷ Borou C., *The Muslim Minority of Western Thrace in Greece: An Internal Positive or an Internal Negative "Other"?*, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 29, Issue 1, 2009.

Ειδικότερα, ήδη από τη δεκαετία του 1960 το τουρκικό κράτος φαίνεται να στρέφεται έντονα προς την μειονοτική ελίτ με σκοπό τη διαμόρφωση ενός πεδίου επηρεασμού της ισλαμικής κοινότητας, χρησιμοποιώντας ως κύριο μέσον την χορήγηση επιδομάτων σε δημοσιογράφους, δασκάλους αλλά και σε θρησκευτικούς λειτουργούς. Μάλιστα, το τουρκικό κράτος είχε προχωρήσει και στη χορήγηση ειδικών επιδομάτων μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών σε δασκάλους τουρκικής καταγωγής οι οποίοι ακολουθούσαν κατά την εκπαιδευτική διαδικασία όσα πρότασσε η τουρκική κουλτούρα. Ακόμη, η εργαλειοποίηση του τύπου, των ενώσεων του μειονοτικού πληθυσμού αλλά και των τηλεοπτικών καναλιών και η μετάδοση του τουρκικού προγράμματος μέσω αυτών, αποτέλεσαν στοιχεία τα οποία σωρευτικά συνέτειναν στη σμίλευση μιας τουρκικής συνείδησης αλλά και στη σημαντική αύξηση της πολιτικής της επιρροής.

Από το 2010 και έπειτα το φαινόμενο της ανάπτυξης τουρκικών μηχανισμών στην περιοχή της δυτικής Θράκης με σκοπό τον επηρεασμό της μειονότητας γίνεται αρκετά έντονο.⁶⁸ Συγκεκριμένα, η δημιουργία παράλληλων δομών στην περιοχή στον τομέα της εκπαίδευσης και ειδικότερα η ανάπτυξη επίσημων δομών διδασκαλίας της ισλαμικής θρησκείας στα δημόσια σχολεία της Θράκης μέσω του διορισμού ιεροδιδασκάλων με σκοπό την ενίσχυση της φοίτησης των μαθητών που είναι μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας,⁶⁹ μαρτυρά την προσπάθεια της γειτονικής χώρας να παρεισφρήσει σε ζητήματα ελληνικής εσωτερικής πολιτικής. Ανάμεσα στις μεθόδους εμπλοκής της Τουρκίας στις εσωτερικές υποθέσεις της μειονότητας, συγκαταλέγονται και πρακτικές όπως είναι η χορήγηση ειδικών θεωρήσεων και η παροχή υποτροφιών για την πραγματοποίηση σπουδών σε τουρκικά σχολεία και πανεπιστήμια σε άτομα που έχουν επιλεγεί μέσα από διαδικασίες οι οποίες ελέγχονται από το τουρκικό καθεστώς. Ακόμη, το ίδιο διάστημα το τουρκικό κράτος προχωράει στην παροχή οικονομικής υποστήριξης για την πραγματοποίηση κορανικών μαθημάτων στα σχολεία της δυτικής Θράκης, ενώ παράλληλα φαίνεται να υποστηρίζει τους ιμάμηδες που είναι πιστοί στους εκλεγμένους μουφτήδες.⁷⁰

⁶⁸ Συρίγος Α., *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις. Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2016.

⁶⁹ Πιο αναλυτικά βλ. Άρθρο 53 του ν. 4115/2013 - ΦΕΚ 24/Α/30-1-2013, περί της Οργάνωσης και Λειτουργίας Ιδρύματος Νεολαίας και Δια Βίου Μάθησης και Εθνικού Οργανισμού Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού και Άλλες Διατάξεις.

⁷⁰ Tsitselikis K., *Old and New Islam in Greece, From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2011.

Ένα επιπλέον εργαλείο άσκησης της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής έχει αποτελέσει και η Συμβουλευτική Επιτροπή Τουρκικής Μειονότητας Δυτικής Θράκης, η οποία είναι ένα ανεπίσημο, μη εκλεγμένο όργανο που αντιπροσωπεύει τη μουσουλμανική μειονότητα. Σκοπός της Συμβουλευτικής Επιτροπής από την ίδρυση της τη δεκαετία του 1980 έως και σήμερα είναι η προστασία και η εξασφάλιση της άσκησης των δικαιωμάτων των μελών της μειονότητας, ενώ παράλληλα είναι υπεύθυνη και για τον συντονισμό του πολιτικού προσανατολισμού που πρέπει να ακολουθήσει η μουσουλμανική κοινότητα. Έχοντας ως αίτημα την επίσημη αναγνώριση της μειονότητας ως τουρκικής αλλά και την επιλογή των μουφτήδων μέσω της εκλογής τους, και απολαμβάνοντας τη συναίνεση του μεγαλύτερου μέρους της μουσουλμανικής κοινότητας, η Συμβουλευτική Επιτροπή έχει την υποστήριξη - καθοδήγηση τόσο του τουρκικού Προξενείου όσο και της ίδιας της Τουρκίας, καθώς οι επικεφαλής της Επιτροπής βασίζουν την πολιτική τους επιρροή στο τουρκικό κράτος, λειτουργώντας με αυτό τον τρόπο ως όργανα της κυβέρνησης του γειτονικού κράτους. Η δράση της προς αυτή την κατεύθυνση επιβεβαιώνεται τόσο από την ευθεία παρέμβασή της στα πολιτικά πράγματα της χώρας κατά τις προεκλογικές περιόδους, η οποία έγινε ιδιαίτερος αισθητή κατά την περίοδο των ευρωεκλογών μέσα από την προτροπή της μειονότητας ώστε να ακολουθήσει μια συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά, όσο και μέσα από την προσφορά στον τομέα της υγείας.⁷¹

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η Τουρκία ακολουθώντας εδώ και χρόνια την πάγια τακτική της αναγνώρισης της μουσουλμανικής μειονότητας δυτικής Θράκης ως αμιγώς τουρκικής, αποσκοπεί στην προστασία του διακριτού εθνοτικού χαρακτήρα της χρησιμοποιώντας το Τουρκικό Προξενείο για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού.⁷² Ειδικότερα, ο ρόλος του Προξενείου είναι ενδεικτικός της προσπάθειας της να εμφίλοχωρήσει σε ζητήματα του ελληνικού κράτους με στόχο να λειτουργήσει ως

⁷¹ Ο τομέας της υγείας έχει αποτελέσει ένα σημαντικό σημείο ανάπτυξης της τουρκικής επιρροής καθώς το γειτονικό κράτος έχει αναπτύξει ουσιαστικές δομές στον τομέα της υγειονομικής περίθαλψης. Συγκεκριμένα, παροτρύνοντας τη μειονότητα να ενταχθεί στο τουρκικό σύστημα υγείας και πραγματοποιώντας την ίδια στιγμή επισκέψεις υγείας στην περιοχή της δυτικής Θράκης, έχει καταφέρει να διευρύνει το πεδίο επηρεασμού της.

Κέντρο Διεθνών Στρατηγικών Αναλύσεων, Ο ρόλος της «Τουρκικής Ένωσης Ξάνθης» και η Ερντογανική πολιτική μειονοτήτων, 2018. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://kedisa.gr/%CE%BF-%CF%81%CF%8C%CE%BB%CE%BF%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%BA%CE%B9%CE%BA%CE%AE%CF%82-%CE%AD%CE%BD%CF%89%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%BE%CE%AC%CE%BD%CE%B8%CE%B7%CF%82/>. Τελευταία πρόσβαση 28.11.2018.

⁷² Dragonas T. and Frangoudaki A., Educating the Muslim minority in Western Thrace, Islam and Christian-Muslim Relations, Issue 17, Vol. 1, 2006.

παράλληλο κράτος καθώς εδώ και χρόνια φαίνεται να διαδραματίζει τον ρόλο του ελεγκτή των συνθηκών διαβίωσης της μουσουλμανικής μειονότητας.⁷³ Αποτελώντας κατ' ουσίαν τον εκπρόσωπο της τουρκικής κυβέρνησης έχει καταφέρει να προωθήσει μια κοινή τουρκική συνείδηση στα μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας,⁷⁴ αλλά και να παρέμβει αποτελεσματικά στα ζητήματα της ήδη από τη δεκαετία του 1950.

Χαρακτηριστικά, το 1949 το Προξενείο μέσω των υπαλλήλων του προσέφερε οικονομική βοήθεια στις μειονότητες που διαβιούσαν στα απομακρυσμένα πομακοχώρια, ενώ το 1955 αναδεικνύεται και η έντονη επέμβαση του Τούρκου πρόξενου στο ζήτημα της λειτουργίας των μειονοτικών σχολείων.⁷⁵ Ακόμα, ο προξενικός ακτιβισμός διαφαίνεται και μέσα από την προώθηση της λειτουργίας ενός δικτύου υποστήριξης, κύρια αρμοδιότητα του οποίου ήταν η χορήγηση οικονομικής βοήθειας προς τους πολιτικούς αρχηγούς της μειονότητας, η καθοδήγηση των δραστηριοτήτων των μειονοτικών ενώσεων αλλά και χορήγηση επιδομάτων ή συντάξεων στο διδακτικό προσωπικό. Με αυτό τον τρόπο το Προξενείο ακολούθησε μια «μισθολογική πολιτική» αναπτύσσοντας στην πραγματικότητα μια πελατειακή σχέση με τα μέλη της ισλαμικής κοινότητας.

Η εμπλοκή της προξενικής αρχής στην εκλογή του αξιώματος του Μουφτή αποτελεί ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα της δράσης της. Ειδικότερα, μέχρι τη δεκαετία του 1970 η Τουρκία δεν έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον απέναντι στο ζήτημα των μουφτήδων καθώς η τουρκική διπλωματία, και ειδικότερα οι πολιτικοί εκπρόσωποι της μειονότητας που λάμβαναν υποστήριξη από την Τουρκία, πρόσκειντο

⁷³ Το Γενικό Προξενείο Κομοτηνής όπως και το Γενικό Προξενείο της Κωνσταντινούπολης δημιουργήθηκαν με σκοπό την αντίστοιχη προστασία του μειονοτικού πληθυσμού που εξαιρέθηκε από τη Συνθήκη της Λωζάννης.

Μαλκίδης Θ., *Διπλωματικές και Πολιτικές Συνιστώσες της Δραστηριότητας του Γενικού Προξενείου της Τουρκίας στην Κομοτηνή*, Εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2012.

⁷⁴ Σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση έχει διαδραματίσει η συνεχής επίκληση στους δεσμούς «κοινού αίματος» ή «κοινής εθνοτικής καταγωγής» τόσο εκ μέρους της τουρκικής κυβέρνησης όσο και εκ μέρους των εκπροσώπων της, με σκοπό να προωθήσουν την ιδεολογική και πολιτική τουρκική ατζέντα.

Tsitselikis K., *Old and New Islam in Greece, From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2011.

Ειδικότερα, με δηλώσεις όπως αυτές του προέδρου Ερντογάν οι οποίες έκαναν λόγο για τους συγγενείς της δυτικής Θράκης, η τουρκική κυβέρνηση επιχειρεί διαρκώς να εξομοιώσει τα ζητήματα με τα οποία ερχόταν αντιμέτωπη η μουσουλμανική μειονότητα με εκείνα της υπό εξαφάνιση ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία, απαιτώντας κατ' ουσίαν την αμοιβαιότητα των κρατών απέναντι στις μειονοτικές κοινότητες.

Συρίγος Α., *Ελληνοτουρκικές Σχέσεις. Νέότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2016.

⁷⁵ Πιο αναλυτικά βλ. Μαλκίδης Θ., *Διπλωματικές και Πολιτικές Συνιστώσες της Δραστηριότητας του Γενικού Προξενείου της Τουρκίας στην Κομοτηνή*, Εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2012.

στην κεμαλική πολιτική κατεύθυνση σε σχέση με το θεσμό του Μουφτή τον οποίο και αντιμετώπιζαν ως οπισθοδρομικό. Ωστόσο, η πτώση της δικτατορίας σε συνδυασμό με το πραξικόπημα του 1980 στην Τουρκία σηματοδότησαν μια σημαντική μεταβολή της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής σε σχέση με το ισλαμικό θρησκευτικό στοιχείο. Ειδικότερα, έπειτα από τον θάνατο του Μουφτή Κομοτηνής το 1985, το Τουρκικό Προξενείο άρχισε να ασχολείται με συστηματικό τρόπο ασκώντας παράλληλα σημαντική επιρροή στις Μουφτείες της δυτικής Θράκης, χρησιμοποιώντας τη θρησκεία ως ένα μέσον με σκοπό την επίτευξη πολιτικών επιδιώξεων. Χαρακτηριστική είναι προς αυτή την κατεύθυνση και η ανάδυση ομάδων συμφερόντων όπου είχαν ως στόχο την εργαλειοποίηση των Μουφτειών στις περιοχές της Ξάνθης και της Κομοτηνής. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, οι ομάδες αυτές όπου όφειλαν την ύπαρξή τους στην προπαγάνδα του τουρκικού κράτους στην περιοχή, «προσηλύτιζαν» αρκετά άτομα που ανήκαν στη μειονότητα δημιουργώντας στην πορεία μια νέα ομάδα συμφερόντων – τη γνωστή και ως «κλίκα» – κύριο μέλος της οποίας ήταν ο μετέπειτα εκλεγμένος Μουφτής Ξάνθης. Η «κλίκα» είχε καταφέρει να αποτελείται τόσο από προοδευτικά όσο και από συντηρητικά μέλη συμπεριλαμβανομένων και των Μουφτειών δυτικής Θράκης. Μεταξύ άλλων, απέβλεπε στη βελτίωση της θέσης του Μουφτή αμφισβητώντας παράλληλα τη νομιμότητα των εκλεγμένων από το Κράτος εκπροσώπων των μειονοτήτων. Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, στο πλαίσιο της υπόθεσης της εκλογής νέων Μουφτήδων Ξάνθης και Κομοτηνής, το Προξενείο, ως απάντηση στον διορισμό των νέων Μουφτήδων, προέβη στην μη αναγνώριση τους και στην εκλογή νέων θρησκευτικών λειτουργών.^{76 77} Αποτέλεσμα της εν λόγω πράξης του

⁷⁶ Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η θέση των μουφτήδων μέσα σε μια πολυφυλετική μειονότητα όπως είναι η μουσουλμανική μειονότητα Θράκης διαδραματίζει ένα αρκετά σημαντικό ρόλο καθώς λειτουργούν ως ερμηνευτές του ιερού μουσουλμανικού νόμου, αποτελώντας ουσιαστικά το ενοποιητικό στοιχείο της μουσουλμανικής κοινότητας.

Συρίγος Α., Σχέσεις Ελλάδος-Τουρκίας: από τη Λωζάννη έως σήμερα, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πάνδημος, 2012.

⁷⁷ Σύμφωνα με το σύστημα περί της εκλογής μουφτήδων όπου κατοχυρώνεται με τον νόμο 1920/1991 ο οποίος εισήχθη κατά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα, το κράτος είναι υπεύθυνο ώστε να επιβλέπει τον διορισμό των μουφτήδων.

Άρθρο 1 του Ν. 1920/1991 – ΦΕΚ 11/Α/4.2.1991, «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών». Το σύστημα αυτό ανέτρεψε το νόμο 2345/1920 όπου είχε βασιστεί στη Σύμβαση περί ειρήνης των Αθηνών του 1913 η οποία καθιέρωνε για πρώτη φορά το νομικό καθεστώς του Μουφτή ως θρησκευτικού ηγέτη και δικαστή στο οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο των μουσουλμανικών μειονοτήτων και τον θεσμό της εκλογής του (άρθρο 11). Ο νόμος 2345/1920 έδινε στη μουσουλμανική μειονότητα το δικαίωμα εκλογής των αντιπροσώπων της, αν και στην πράξη δεν διενεργήθηκαν ποτέ εκλογές για την ανάδειξη του αξιώματος του Μουφτή. Αντιθέτως, στην περίπτωση της ανάδειξης θρησκευτικού ηγέτη στην περιοχή της Ροδόπης το 1920 αλλά και το 1935, το πρόσωπο το οποίο είχε επιλέξει η μουσουλμανική κοινότητα είχε διοριστεί από την κυβέρνηση.

The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, Greece: Status of Minorities, 2012.

τουρκικού παρακράτους αλλά και της απόφασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου η οποία εξετάζεται παρακάτω, είναι σήμερα να υπάρχει στην περιοχή της Ξάνθης και της Κομοτηνής ένας νόμιμα διορισμένος Μουφτής παράλληλα με ένα ακόμα άτομο το οποίο νοσφίζεται τον τίτλο του Μουφτή, ευρέως γνωστό ως ψευδομουφτής. Ο ρόλος του τελευταίου χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο ως πολιτικός, καθώς επικρατούσα είναι η άποψη πως οι ψευδομουφήδες δρουν υπό την οικονομική υποστήριξη του τουρκικού κράτους και παράλληλα με τη θρησκευτική τους ιδιότητα προπαγανδίζουν απόψεις φίλα προσκείμενες στην Τουρκία την οποία και χαρακτηρίζουν ως τη μητέρα-πατρίδα.^{78 79}

Μεταξύ άλλων, συχνή είναι και η αναφορά στην άσκηση πίεσης σε βάρος της μειονότητας σε περιπτώσεις όπου φαινόταν να παρεκκλίνει από τις επιταγές του Προξενείου. Αυτή εκδηλώθηκε κυρίως μέσα από τη δημιουργία μιας ονομαστικής λίστας όσων μουσουλμάνων χαρακτηρίζονταν ως ανεπιθύμητοι για την Τουρκία αλλά και μέσω της εφαρμογής κριτηρίων για την παροχή όλων των προνομίων που προαναφέρθηκαν. Με τον τρόπο αυτό τα μέλη της μειονότητας είχαν διαιρεθεί ανάμεσα σε αυτούς που τάσσονταν υπέρ και σε αυτούς που ήταν αντίθετοι με τις επιταγές της προξενικής αρχής. Έτσι, το Προξενείο φαίνεται πως ακολούθησε μια τακτική αντίθετη προς την πρόοδο και εξομάλυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων καθώς μετατράπηκε σε ένα μηχανισμό διαρκούς ελέγχου αλλά και καταπίεσης της μουσουλμανικής κοινότητας.

Καταληκτικά, γίνεται σαφές πως η σημερινή Τουρκία συνεχίζοντας την πρακτική πολλών ετών, εξακολουθεί να υπονομεύει κάθε προσπάθεια εντάξεως της μειονότητας στο ελληνικό κράτος προωθώντας παράλληλα την φυλετική εξομοίωση της με το τουρκικό έθνος. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η πραγματοποίηση τακτικών επισκέψεων εκ μέρους της τουρκικής κυβέρνησης στην μειονότητα της δυτικής Θράκης και αντιστρόφως. Οι τουρκικές επισκέψεις αποβλέπουν αφενός στην άσκηση

⁷⁸ Συρίγος Α., Τι συμβαίνει με τους μουφτήδες – Το ιστορικό, SLpress.gr, 2018. Διαθέσιμο στο <https://slpress.gr/idees/ti-symvainei-me-toys-moyftides-to-istoriko/>. Τελευταία πρόσβαση 26.11.2018.

⁷⁹ Θα πρέπει να σημειωθεί πως η στροφή της Τουρκίας προς την άποψη περί αλλαγής του τρόπου ανάδειξης των Μουφτήδων μέσω της εκλογής τους από ένα σώμα θρησκευτικών λειτουργών και εκπροσώπων των βακουφικών επιτροπών, μαρτυρά μια ακόμη προσπάθεια της Τουρκίας να παρεισφρήσει σε ζητήματα που χαίρουν αμιγώς εσωτερικής διαχείρισης, αποβλέποντας έτσι στον πλήρη έλεγχο της μουσουλμανικής μειονότητας μέσω των θρησκευτικών της λειτουργών αλλά και στην άσκηση ελέγχου στα δίκτυα των θρησκευτικών λειτουργών του Ισλάμ.

Συρίγος Α., Τι συμβαίνει με τους μουφτήδες – Η εξέλιξη του θεσμού, SLpress.gr, 2018. Διαθέσιμο στο <https://slpress.gr/idees/ti-symvainei-me-toys-moyftides-i-exelixa-toy-thesmoy/>. Τελευταία πρόσβαση 26.11.2018.

επηρεασμού και στην ενίσχυση των δεσμών της με τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, προωθώντας παράλληλα και την εικόνα του υποστηρικτή της κοινότητας. Αφετέρου, οι επισκέψεις βουλευτών, εκλεγμένων θρησκευτικών ηγετών αλλά και ομάδων κρατικών αξιωματούχων που ανήκουν στη μουσουλμανική μειονότητα έχουν καταφέρει να διατηρήσουν τόσο συμβολικές όσο και ουσιαστικές επαφές με το τουρκικό κράτος.⁸⁰

Ωστόσο, μια ολοκληρωμένη ανάγνωση της επικρατούσας κατάστασης στη δυτική Θράκη δε θα επέτρεπε να μη γίνει αναφορά στην ελληνική αντίληψη επί του ζητήματος. Είναι γεγονός πως η ελληνική πολιτική με αφορμή την ανάπτυξη μηχανισμών οι οποίοι λειτουργούσαν ως εργαλεία επηρεασμού και προώθησης της τουρκικής ταυτότητας στην περιοχή, αντιμετώπιζε ήδη από τη δεκαετία του 1950 οποιοδήποτε αίτημα εκσυγχρονισμού και θεσμικής αυτονομίας αλλά και κάθε έκφραση τουρκικής ταυτότητας, ως μέρος της τουρκικής προπαγάνδας.⁸¹ Η εμπιστευτική έκθεση για τη Θράκη το 1952, την οποία συνέταξε το γραφείο «Τουρκίας και Ιράν» του τμήματος αλλοδαπών στο Υπουργείο Εσωτερικών, αντικατοπτρίζει με ενάργεια την αντίληψη πως οι μειονοτικοί θεσμοί και παράγοντες αποτελούσαν μέρος των τουρκικών προπαγανδιστικών πρακτικών.⁸² Στο ίδιο πλαίσιο, το 1959 η ελληνική διοίκηση και συγκεκριμένα ο υπουργός Εξωτερικών Ε. Αβέρωφ προχώρησε στη μυστική δημιουργία του Συντονιστικού Συμβουλίου Μειονοτικής Πολιτικής Θράκης. Κύριος σκοπός του κρατικού αυτού οργάνου ήταν η άσκηση εθνικής πολιτικής μέσα από τον έλεγχο των μειονοτικών ζητημάτων της περιοχής αλλά και ο περιορισμός της δράσης των μειονοτικών παρατάξεων. Το Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης είχε έως και το τέλος του 1960 καθοριστικό ρόλο στις εξελίξεις της περιοχής, διαδραματίζοντας ένα σημαντικό ρόλο στην εφαρμογή της «πολιτικής διοικητικών ενοχλήσεων», δηλαδή στη διαμόρφωση μιας σειράς πολιτικών διαχωρισμού και διακρίσεων έναντι της μουσουλμανικής μειονότητας. Αυτό το καθεστώς εξαιρέσεων, όπως αναφέρεται στην ελληνική βιβλιογραφία, όπου δημιούργησε το Συντονιστικό Συμβούλιο Θράκης έναντι της μειονότητας όντας ο κεντρικός κρατικός παράγοντας στην περιοχή, θεωρείται πως

⁸⁰ Tsitselikis K., *Old and New Islam in Greece, From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2011.

⁸¹ Ηλιάδης Χ., «Η Θράκη απειλείται», Απόρρητη Αλληλογραφία, Τουρκική Στρατηγική – Μυστική Πολιτική – Μειονοτικές Ομάδες, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2018.

⁸² Πιο αναλυτικά για το περιεχόμενο της έκθεσης βλ. Ηλιάδης Χ., «Η Θράκη απειλείται», Απόρρητη Αλληλογραφία, Τουρκική Στρατηγική – Μυστική Πολιτική – Μειονοτικές Ομάδες, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2018 σσ. 142-152.

εφαρμόστηκε μέχρι και τη δεκαετία του 1990, αν όχι και μέχρι σήμερα.⁸³ Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό πως η ανάπτυξη της ελληνικής μειονοτικής πολιτικής οφείλει την διαμόρφωσή της τόσο στην εφαρμογή της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής όσο και στον τρόπο της ελληνικής ανάγνωσης της πραγματικότητας η οποία οδήγησε τελικά στην άσκηση κρατικού ελέγχου επί της μειονότητας αλλά και στην άμβλυνση της αυτονομίας της. Σε κάθε περίπτωση είναι εμφανές πως η μουσουλμανική μειονότητα στην Ελλάδα εξελίχθηκε σε μέρος μιας πολιτικής ισορροπίας των διμερών σχέσεων της χώρας με την Τουρκία.

⁸³ Αξίζει να σημειωθεί πως μια από τις κυριότερες δραστηριότητες του Συντονιστικού Συμβουλίου ήταν η οργάνωση και ο συντονισμός του δικτύου «Αντιμετώπισης Τουρκικής Προπαγάνδας», ενός δικτύου πληροφοριών, πληροφοριοδοτών και αντι-προπαγάνδας. Μια εκ των κεντρικών δράσεων του ήταν η παροχή μυστικών μισθοδοσιών σε μέλη της μειονότητας όπως σε ηγετικά πρόσωπα των παλαιομουσουλμάνων, σε δασκάλους αλλά και σε εφημερίδες και μειονοτικά ιδρύματα, με σκοπό τόσο την απόσπαση πληροφοριών όσο και την προώθηση των ελληνικών απόψεων σε όλα τα επίπεδα της μειονότητας, λειτουργώντας παράλληλα ως απάντηση στο αντίστοιχο δίκτυο που συντόνιζε το τουρκικό Προξενείο Θράκης.

Ibid

B.2. Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΣΤΗ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι μουσουλμανικές μειονότητες του εξωτερικού έχουν αποτελέσει τα τελευταία χρόνια και ειδικότερα από την άνοδο του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης στην εξουσία, ένα πολύ βασικό πεδίο δράσης της τουρκικής διπλωματίας. Συγκεκριμένα, στην περίπτωση της Βουλγαρίας η λήξη του Ψυχρού Πολέμου και η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού είναι τα γεγονότα εκείνα τα οποία σηματοδότησαν την μεταρρύθμιση της εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας, πράγμα το οποίο γίνεται ιδιαίτερα εμφανές κατά την επόμενη δεκαετία. Η Τουρκία, χρησιμοποιώντας ως κεντρικό επιχείρημα τον ισχυρισμό πως η μουσουλμανική μειονότητα αποτελείται από άτομα που ανήκουν στην τουρκική εθνότητα, πως πρόκειται επομένως για μια εθνική τουρκική μειονότητα, εκδηλώνει εδώ και αρκετές δεκαετίες αξιώσεις απέναντι σε αυτό τον πληθυσμό διαδραματίζοντας έναν προστατευτικό ρόλο.⁸⁴

Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, η τουρκική παρέμβαση στα ζητήματα της μουσουλμανικής κοινότητας ήταν περιορισμένη στην πολιτιστική σφαίρα και ειδικότερα σε εκπαιδευτικό και θρησκευτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, το τουρκικό κράτος σε συμφωνία με τη βουλγαρική κυβέρνηση προχώρησε στη δωρεάν διανομή σχολικών βιβλίων κατά την περίοδο 1991-1992 με σκοπό την έναρξη μαθημάτων της μητρικής γλώσσας της μειονότητας, ενώ παράλληλα στις αρχές της ίδιας περιόδου άρχισε να αποστέλλει θρησκευτικούς αντιπροσώπους με σκοπό τη διατήρηση της πίστης του παραδοσιακού Ισλάμ.

Ωστόσο, ο παρεμβατικός ρόλος της Τουρκίας κατά τη μετάβαση στον 21^ο αιώνα φαίνεται πως ξεπέρασε την πολιτιστική σφαίρα. Η συστηματική προσπάθεια που καταβάλει το κράτος τα τελευταία χρόνια ώστε να κινητοποιήσει την τουρκική διασπορά προς ίδιον όφελος πραγματοποιείται μέσα από την εργαλειοποίηση μιας σειράς πνευματικών και πολιτικών δικτύων όπου περιβάλλουν το Υπουργείο Εξωτερικών, μη συμβατικών φορέων εξωτερικής πολιτικής αλλά και ισλαμικών οργανώσεων όπως είναι το Κίνημα Γκιουλέν, χρησιμοποιώντας τα παραπάνω ως ένα

⁸⁴ Δημούλης Κ., Το νομικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό καθεστώς των Τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας επί κομμουνισμού (1944-1989), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2012.

μοχλό άσκησης ήπιας ισχύος.⁸⁵ Επιπλέον, άλλα μέσα τα οποία συντελούν προς τον ίδιο σκοπό είναι οι επενδύσεις στις περιοχές όπου υπάρχει έντονο το στοιχείο της μουσουλμανικής μειονότητας, η οικονομική υποστήριξη των μελών της αλλά πολλές φορές και η άσκηση πίεσης σε βάρος τους. Τέλος, ορισμένες από τις πιο γνωστές τακτικές που χρησιμοποιεί το τουρκικό κράτος με σκοπό τον επηρεασμό της μειονότητας είναι η εποπτεία των πολιτών της ισλαμικής κοινότητας που ζουν στο εξωτερικό και φέρουν διπλή ιθαγένεια μέσω των τουρκικών αρχών⁸⁶, η συνεχής ανάπτυξη μιας ρητορικής υπέρ του τουρκικού κράτους και του σουνιτικού Ισλάμ χρησιμοποιώντας συχνά αναφορές στην Οθωμανική κληρονομιά, αλλά και η λειτουργία κολεγίων και ινστιτούτων με σκοπό την εκπαίδευση ιεροκλήρων.

Ωστόσο, το κυριότερο μέσον άσκησης εξωτερικής πολιτικής της χώρας αποτελεί η Προεδρία Θρησκευτικών Υποθέσεων ή αλλιώς Diyanet, η οποία έχει κατ' ουσίαν μετατραπεί σε μια ευέλικτη κρατική συσκευή που στοχεύει στην εφαρμογή της πολιτικής ιδεολογίας του κυβερνητικού επιτελείου της Τουρκίας.⁸⁷

Αρχικά, στα τέλη του 1993 το Κίνημα Γκιουλέν είναι εκείνο το οποίο ξεκινάει να εμπλέκεται στα εσωτερικά ζητήματα της μειονότητας, παρέχοντας οικονομική υποστήριξη στο Γραφείο του Αρχιμουφτή, ενώ έχει παράλληλη εμπλοκή και σε ζητήματα που αφορούν στην εκπαίδευση της μουσουλμανικής κοινότητας. Στην πορεία και συγκεκριμένα κατά το χρονικό διάστημα του 1997, αφού είχε μεσολαβήσει η καταστολή του Κινήματος από το τουρκικό κράτος, το τελευταίο στράφηκε σε μια προσπάθεια κατευνασμού των ανεπίσημων θρησκευτικών κινημάτων τόσο σε εσωτερικό όσο και σε εξωτερικό επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτό, η Τουρκία αποσκοπώντας στη μείωση του ρόλου του Κινήματος Γκιουλέν προχώρησε μέσω της Προεδρίας Θρησκευτικών Υποθέσεων στην υπογραφή της πρώτης συμφωνίας οικονομικής υποστήριξης της μειονότητας με τον Αρχιμουφτή της Βουλγαρίας.⁸⁸ Ακόμη, ένα χρόνο αργότερα, το Βουλγαρικό Συμβούλιο Θρησκευτικών Υποθέσεων και η αντίστοιχη Διεύθυνση Θρησκευτικών Υποθέσεων της Τουρκίας (Diyanet) υπέγραψαν το

⁸⁵ Bülent A., Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy Revisited, Journal of Balkan and Near Eastern Studies, Vol. 16, Issue 4, 2014.

⁸⁶ European Parliament resolution of 6 July 2017 on the 2016 Commission Report on Turkey, Strasbourg. Διαθέσιμο στο <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2017-0306+0+DOC+XML+V0//EN>. Τελευταία πρόσβαση 16.11.2018.

⁸⁷ Öztürk A., Turkey's Diyanet under AKP rule: from protector to imposer of state ideology?, Southeast European and Black Sea Studies, Vol. 16, Issue 4, 2016.

⁸⁸ Öztürk A. and Sözeri S., Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria, Vol. 11, Issue 3, Cambridge University Press, 2018.

Πρωτόκολλο για την προστασία της μουσουλμανικής μειονότητας στη Βουλγαρία. Με αυτό τον τρόπο, παρέχοντας υλική - και όχι μόνο - υποστήριξη στην ισλαμική κοινότητα της Βουλγαρίας, η Τουρκία και στη συνέχεια το Κόμμα Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης (ΑΚΡ) κατάφερε να αυξήσει σταδιακά την επιρροή του στη μειονότητα. Ως αποτέλεσμα, από το 2010 και έπειτα η Προεδρία Θρησκευτικών Υποθέσεων και οι ιμάμηδες έχουν καταφέρει να αναχθούν σε διπλωματικό εκπρόσωπο της χώρας με την τουρκική πρεσβεία να βρίσκεται σε δεύτερη θέση.

Εντούτοις, η εμπλοκή της χώρας στα θρησκευτικά ζητήματα της μειονότητας δεν περιορίζεται εκεί. Συγκεκριμένα, το 2013 όταν πλέον ο ρόλος της Προεδρίας Θρησκευτικών Υποθέσεων απέκτησε καθοριστική σημασία για τις σχέσεις Τουρκίας – Βουλγαρίας, το Diyanet μετατράπηκε σε ένα μηχανισμό εξαγωγής των εγχώριων συγκρούσεων της Τουρκίας και συγκεκριμένα σε έναν φορέα αναπαραγωγής της σύγκρουσης του ΑΚΡ και του Κινήματος Γκιουλέν στη Βουλγαρία.⁸⁹ Ως συνέπεια του γεγονότος αυτού, όλο το προσωπικό που διατηρούσε στενές σχέσεις με το Κίνημα απολύθηκε από το Γραφείο του Αρχιμουφτή, ενώ σχεδόν όλα τα μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας απομάκρυναν τα παιδιά τους από σχολεία που είχαν κάποια σύνδεση με το Κίνημα. Τέλος, σύμφωνα με πληροφορίες προερχόμενες από το ανώτερο προσωπικό του Υπουργείου Εξωτερικών της Βουλγαρίας, έντονη ήταν κυρίως από το 2014 και έπειτα και η δραστηριότητα των ιμάμηδων οι οποίοι προωθούσαν τον λόγο και την πολιτική του Ερντογάν σε περιοχές όπου η μουσουλμανική μειονότητα τουρκικής και πομακικής καταγωγής αποτελούσε την πλειοψηφία.

Πέρα από την Προεδρία Θρησκευτικών Υποθέσεων, η επίδραση του τουρκικού κράτους στη μουσουλμανική κοινότητα της Βουλγαρίας επεκτείνεται και στο πεδίο των κομματικών ενώσεων. Στο πλαίσιο αυτό συχνά υποστηρίζεται πως η Τουρκία έχει αποτελέσει και συνεχίζει να διαδραματίζει τον προστάτη του Κινήματος Δικαιωμάτων και Ελευθεριών (Movement for Rights and Freedoms)⁹⁰, καθώς η πολιτική συμμετοχή

⁸⁹ Ibid

⁹⁰ Το Κίνημα Δικαιωμάτων και Ελευθεριών (Movement for Rights and Freedoms) ιδρύθηκε επίσημως τον Ιανουάριο του 1990 με στόχο να λάβει μέρος στις επικείμενες πολυκομματικές εκλογές με βασική ιδεολογική αρχή τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αρχή της μη διάκρισης. Διεκδικώντας μια θέση στο αναδυόμενο πλουραλιστικό πολιτικό σύστημα είχε ως κεντρικό στόχο την αποκατάσταση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων - κατά κύριο λόγο της τουρκικής μουσουλμανικής μειονότητας - και την παροχή εγγυήσεων στα μέλη της μειονοτικής κοινότητας σε περίπτωση ενδεχόμενης επιστροφής στο παλαιό καθεστώς. Το Κίνημα έχει ως κύριο σκοπό να λειτουργήσει με τρόπο επανορθωτικό απέναντι στις πρότερες πολιτικές καταπίεσης, διακρίσεων και αφομοίωσης της

της μειονότητας στο κόμμα διαμορφώνεται και επικουρείται – σε οικονομικό και όχι μόνο επίπεδο – από το τουρκικό κράτος. Έτσι, οι αρχηγοί του Κινήματος έχουν πολλές φορές κατηγορηθεί για συνεργασία με την Τουρκία.⁹¹ Επιπλέον, η άποψη πως η τουρκική κυβέρνηση έχει καταφέρει να ενσωματώσει έναν θρησκευτικό λόγο στη χάραξη πολιτικής στο βουλγαρικό κράτος επιβεβαιώνεται και από τη σύσταση του κόμματος Δημοκρατικοί για την Υπευθυνότητα, Αλληλεγγύη και Ανοχή (Democrats for Responsibility, Solidarity and Tolerance) το 2015, το οποίο θεωρείται πως προέκυψε με αίτηση της κυβέρνησης του AKP στο πλαίσιο μιας προσπάθειας παρέμβασης στην εσωτερική πολιτική της Βουλγαρίας, αλλά και με τη συνδρομή των ιμάμηδων της Προεδρίας Θρησκευτικών Υποθέσεων.⁹²

Τέλος, η τουρκική παρέμβαση στα ζητήματα που αφορούν στην ισλαμική μειονότητα καθίσταται εμφανής και στον τομέα της εκλογής των θρησκευτικών λειτουργών της. Συγκεκριμένα, η ανάδειξη του Αρχιμουφτή της χώρας γίνεται μέσω εκλογικής διαδικασίας από ένα σώμα θρησκευτικών λειτουργών. Η διαδικασία αυτή στη

μειονότητας, αλλά και να συνεισφέρει στην ενότητα του βουλγαρικού λαού σύμφωνα με το Σύνταγμα, τους διεθνείς κανόνες και τις αρχές της ισότητας και της μη διάκρισης, όπως αναφέρεται και μέσα στο καταστατικό του. Από την ίδρυσή του έως και σήμερα αποτελείται αλλά και απολαμβάνει το μονοπώλιο των ψήφων της μουσουλμανικής κοινότητας σε σχεδόν αποκλειστικό βαθμό, έχοντας ως κύριο εκλογικό σώμα Πομάκους, Ρομά και φυσικά Τούρκους ψηφοφόρους. Ωστόσο, το κόμμα ανέκαθεν περιλάμβανε τόσο στην ηγεσία όσο και στα μέλη του άτομα βουλγαρικής καταγωγής ώστε να συμβαδίζει με τις επιταγές του Συντάγματος.

Stefanova B., *Between ethnopolitics and liberal centrism: The Movement for Rights and Freedoms in the mainstream of Bulgarian party politics*, Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, Vol. 40, Issue 5, 2012.

⁹¹ Ωστόσο, μια τέτοια άποψη δε φαίνεται να επιβεβαιώνεται κατά την περίοδο της ηγεσίας του κόμματος από τον Ahmed Dogan (1990-2013), καθώς ο πρόεδρος του Κινήματος Δικαιωμάτων και Ελευθεριών είχε συχνά κατηγορηθεί για συνεργασία με το κομμουνιστικό καθεστώς, γεγονός το οποίο δεν είχε αφήσει ανεπηρέαστη την άποψη της τουρκικής πλευράς. Πέραν αυτού, οι αρνητικές απαντήσεις του τουρκικού κράτους στις προσπάθειες του Κινήματος να προσελκύσει τουρκικές επενδύσεις στις οικονομικά εξαθλιωμένες περιοχές όπου ζούσαν οι μειονότητες, και η συχνή παρότρυνση προς τη Βουλγαρία να αναλάβει την κατάσταση ώστε να αποτραπεί η μετανάστευση προς την Τουρκία, καταγράφουν την έλλειψη ενδιαφέροντος απέναντι στο Κίνημα Δικαιωμάτων και Ελευθεριών. Παρόλα αυτά, το τουρκικό κράτος δεν έδειξε την ίδια απροθυμία εμπλοκής στα ζητήματα της μειονότητας όταν η πολιτική τους εκπροσώπηση τέθηκε υπό αμφισβήτηση. Συγκεκριμένα, η μεσολάβηση της Τουρκίας προηγήθηκε της εισόδου του Κινήματος Δικαιωμάτων και Ελευθεριών στο κοινοβούλιο, ενώ παράλληλα η τουρκική διπλωματία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο κατά τις εκλογικές περιόδους, καθώς μέσα από τις επισκέψεις διπλωματών στις περιοχές όπου κατοικούσε η τουρκική μουσουλμανική μειονότητα η Τουρκία προσπάθησε να αποσπάσει την στήριξη της μειονότητας στο Κίνημα.

Koynova M., *Kinstane Intervention in Ethnic Conflicts: Albania and Turkey Compared*, Ethnopolitics, Vol. 7, Issue 4, 2008.

⁹² Θα πρέπει να σημειωθεί πως ιδρυτής του κόμματος ήταν ο πρώην πρόεδρος του Κινήματος Δικαιωμάτων και Ελευθεριών, Lyutvi Mestan (2013-2015), ο οποίος απομακρύνθηκε από το κόμμα καθώς η στάση του μετά από την κατάρριψη του ρωσικού βομβαρδιστικού από μαχητικό αεροσκάφος F-16 της τουρκικής πολεμικής αεροπορίας το 2015, θεωρήθηκε υπερβολικά υποστηρικτική προς την τουρκική κυβέρνηση.

Öztürk A. and Sözeri S., *Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria*, Vol. 11, Issue 3, Cambridge University Press, 2018.

Βουλγαρία, η οποία αποτελεί και τη μοναδική περίπτωση χώρας όπου οι Μουφτήδες εκλέγονται και δεν διορίζονται από το κράτος, έχει δώσει στην τουρκική πλευρά τη δυνατότητα ελέγχου και χειραγώγησης της εκλογικής διαδικασίας. Συνεπώς, η χώρα έχει έναν Αρχιμουφτή ο οποίος υποστηρίζεται από το κράτος και έναν ακόμα ο οποίος ελέγχεται από την Τουρκία.⁹³

Καταληκτικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως η περίπτωση της Βουλγαρίας αναδεικνύει τόσο την πρόθεση της τουρκικής κυβέρνησης να παρέμβει στην εσωτερική πολιτική σκηνή του κράτους όσο και την προσπάθεια να διαδώσει τον ισλαμικό λόγο μέσω της Προεδρίας Θρησκευτικών Υποθέσεων, η οποία εξελίχθηκε σε ένα θρησκευτικό δρώντα με σημαντική επιρροή στη βουλγαρική μουσουλμανική κοινότητα. Κατά την διάρκεια διακυβέρνησης του Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης, το Diyanet έχει προαχθεί σε έναν ιδεολογικό κρατικό μηχανισμό ο οποίος αποτελεί μια οντολογική αναγκαιότητα για την Τουρκία και χρησιμοποιείται για να νομιμοποιήσει αλλά και για να επιβάλλει νέες πολιτικές προτιμήσεις τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του κράτους.⁹⁴ Ωστόσο, η αντίδραση της χώρας απέναντι σε αυτή την παρεμβατική τουρκική εξωτερική πολιτική γίνεται εμφανής όταν το 2016 η ανάμειξη της Προεδρίας Θρησκευτικών Υποθέσεων στη Βουλγαρία με τη μουσουλμανική μειονότητα έφερε ως αποτέλεσμα την απέλαση ενός Τούρκου διπλωμάτη εξαιτίας της εμπλοκής του σε δραστηριότητες οι οποίες αφορούσαν στη θρησκευτική σφαίρα, ενώ τα καθήκοντά του περιορίζονταν σε κοινωνικές υπηρεσίες. Απότοκος αυτού ήταν η ανακήρυξη του διπλωμάτη ως persona non grata καθώς η θρησκευτική δραστηριότητα του κρίθηκε ως ασυμβίβαστη με το διπλωματικό του καθεστώς.^{95 96}

⁹³ Συρίγος Α., Τι συμβαίνει με τους μουφτήδες – Μια άλλη προσέγγιση, SLpress.gr, 2018. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://slpress.gr/idees/ti-symvainei-me-toys-moyftides-mia-alli-proseggisi/>. Τελευταία πρόσβαση 27.11.2018.

⁹⁴ Öztürk A. and Gözaydın İ., A Frame for Turkey's Foreign Policy via the Diyanet in the Balkans, Journal of Muslims in Europe, Vol. 7, Issue 3, 2018.

⁹⁵ EURACTIV.com, Bulgaria expels Turkish diplomat for conducting Islamist activity, 2016. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://www.euractiv.com/section/central-europe/news/bulgaria-expels-turkish-diplomat-for-conducting-islamist-activity/>. Τελευταία πρόσβαση 20.11.2018.

⁹⁶ Το ανωτέρω περιστατικό έχει θεωρηθεί ως ένα εκ των πολλών περιστατικών κατασκοπείας που έχουν σημειωθεί σε ευρωπαϊκές χώρες και αποδίδονται στο Diyanet το οποίο θεωρείται πως έχει αναλάβει κάποιου είδους επιχείρηση διεθνών πληροφοριών σε βάρος του δικτύου Γκιουλέν.

Öztürk A., Does Turkey use 'spying imams' to assert its powers abroad?, The Conversation Global, 2017. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://theconversation.com/does-turkey-use-spying-imams-to-assert-its-powers-abroad-75643>. Τελευταία πρόσβαση 23.11.2018.

ΜΕΡΟΣ Γ: Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ: Η ΜΕΙΟΝΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ

Γ.1. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΟΥ ΑΞΙΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΟΥΦΤΗ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ

Σύμφωνα με την τελευταία επισκόπηση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) αναφορικά με τα στατιστικά στοιχεία που καταγράφουν τον αριθμό των παραβιάσεων που έχει πραγματοποιήσει κάθε χώρα κατ' άρθρο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), η Ελλάδα κατέχει τις περισσότερες καταδίκες – συνολικά 13 – για το άρθρο 9 της Σύμβασης. Το άρθρο 9 κατοχυρώνει ρητά το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι μιας δημοκρατικής κοινωνίας αναγνωρίζοντας στον καθένα το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκείας ή της πίστης του, είτε δημόσια είτε ιδιωτικά, σε ατομικό πλαίσιο ή μαζί με άλλους ανθρώπους.⁹⁷ Είναι γεγονός πως ο αριθμός αυτός είναι αντιπροσωπευτικός της απόκλισης που υπάρχει ανάμεσα στις πολιτικές που ακολουθεί η χώρα για την εξασφάλιση των θρησκευτικών ελευθεριών των πολιτών αφενός και των δικαιωμάτων που διασφαλίζει η ΕΣΔΑ αποβλέποντας στην προστασία και την προώθηση του θρησκευτικού πλουραλισμού αφετέρου. Η στάση της Ελλάδας όσον αφορά στη διασφάλιση των δικαιωμάτων των θρησκευτικών μειονοτήτων έως και σήμερα έχει ως αποτέλεσμα την αμφισβήτηση των δημοκρατικών αξιών του κράτους όπως μαρτυρούν και οι πολλαπλές καταδικαστικές αποφάσεις του Δικαστηρίου.⁹⁸

⁹⁷ Σε εθνικό επίπεδο, το Σύνταγμα αναγνωρίζει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης θέτοντας ωστόσο περιορισμό στην άσκηση της λατρείας εφόσον αυτή προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη, απαγορεύοντας επιπλέον και τον προσηλυτισμό.

Άρθρο 13 (2) του Συντάγματος της Ελλάδος όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27 Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων.

Επιπλέον, η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται και στο Άρθρο 5 (2) του ελληνικού Συντάγματος όπου προβλέπεται η απόλυτη προστασία της ζωής, τιμής και ελευθερίας όλων όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια, χωρίς να υπόκεινται σε διάκριση λόγω εθνοτικών, φυλετικών, γλωσσικών, θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων.

Άρθρο 5 (2) του Συντάγματος της Ελλάδος όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27 Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων.

⁹⁸ Συγκεκριμένα, η υπόθεση *Κοκκινάκης κατά Ελλάδος* και κατ' επέκταση η απόφαση του Δικαστηρίου του Στρασβούργου αποτέλεσε σταθμό για την ανάπτυξη της νομολογίας του ΕΔΔΑ, καθώς υπήρξε η πρώτη καταδικαστική απόφαση κράτους για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ. Επιπλέον, η απόφαση άνοιξε στη συνέχεια το δρόμο για μια σειρά από προσφυγές κατά του ελληνικού κράτους για την παραβίαση του άρθρου 9, συνήθως σε συνδυασμό με παραβίαση και κάποιου άλλου άρθρου της Σύμβασης.

ECHR, *Kokkinakis v. Greece*, Application no. 14307/88, Judgment, 15 May 1993.

Μέσα από τις υποθέσεις που εξετάζονται παρακάτω, οι οποίες αφορούν στην παραβίαση του δικαιώματος στην θρησκευτική ελευθερία και στην παραβίαση της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, αναδεικνύεται η εφαρμογή μιας νομοθεσίας εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων η οποία εισάγει διακρίσεις σε βάρος των ατόμων που ανήκουν σε μειονοτικές ομάδες με αποτέλεσμα την καταδίκη του κράτους από το ΕΔΔΑ.

Ειδικότερα, ξεκινώντας από την εξέταση της παραβίασης του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, το ΕΔΔΑ έχει καταδικάσει δις το ελληνικό κράτος για την εμπλοκή του σε ζητήματα που αφορούν στην επιλογή των θρησκευτικών λειτουργών της μουσουλμανικής μειονότητας. Συγκεκριμένα, η εκλογή του Μουφτή Ξάνθης και του Μουφτή Ροδόπης το 1990 εκ μέρους της μουσουλμανικής μειονότητας η οποία προχώρησε στην εκλογή τους με βάση το νόμο 2345/1920, ήρθε σε ευθεία αντίθεση με το νομοθετικό διάταγμα που είχε υιοθετηθεί μόλις 4 ημέρες πριν από την εκλογική διαδικασία, όπου έδινε στην κυβέρνηση το δικαίωμα διορισμού των θρησκευτικών λειτουργών της κοινότητας. Ωστόσο, το διάταγμα του 1990 που οδήγησε στην τροποποίηση του νόμου του 1920 και εισήγαγε τον νόμο 1920/1991⁹⁹ σύμφωνα με τον οποίο προβλέπεται ο διορισμός των Μουφτήδων από το ελληνικό κράτος δεν έγινε αποδεκτό από το σύνολο της μουσουλμανικής κοινότητας. Στη βάση αυτή, ορισμένα μέλη της συνέχισαν να εκλέγουν τους θρησκευτικούς τους ηγέτες επικαλούμενα τη Συνθήκη της Λωζάννης. Αποτέλεσμα της πρακτικής αυτής ήταν η ύπαρξη δυο Μουφτήδων στην περιοχή της Ξάνθης και της Κομοτηνής, με τον έναν να είναι διορισμένος από τις ελληνικές αρχές και τον δεύτερο εκλεγμένο από την μειονότητα.¹⁰⁰

Τα παραπάνω γεγονότα οδήγησαν το 1994 στην καταδίκη του εκλεγμένου Μουφτή στην περιοχή της Ροδόπης, Ibraim Serif, από τα εθνικά δικαστήρια για αντιποίηση άσκησης υπηρεσίας λειτουργού «θρησκείας γνωστής στην Ελλάδα» αλλά και για τη δημόσια εμφάνισή του με στολή θρησκευτικού λειτουργού χωρίς να έχει το δικαίωμα

⁹⁹ Σύμφωνα με το Ν. 1920/1991 ο οποίος προβλέπει τη νομική οργάνωση της θρησκευτικής κοινότητας των μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης, οι Μουφτείες της Δυτικής Θράκης αποτελούν Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου και οι θρησκευτικοί ηγέτες της μειονότητας διορίζονται από το κράτος. Ν. 1920/1991 – ΦΕΚ 11/Α/4.2.1991, «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργών»

¹⁰⁰ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο νόμος 2345/1920 περί της εκλογής των θρησκευτικών λειτουργών της μουσουλμανικής μειονότητας δεν εφαρμόστηκε παρά μόνο το 1990 καθώς από το 1920 και έπειτα το ελληνικό κράτος ήταν αυτό το οποίο διορίζει τους Μουφτήδες, μια πρακτική όπου αντιμετωπίστηκε ως μια *sui generis* ιδιοτυπία της ελληνικής έννομης τάξης.

Τσιτσελίκης Κ., Η Συνθήκη των Αθηνών (1913) στην προκρούστεια κλίνη, Νομοκανονικά, 2002. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=97>. Τελευταία πρόσβαση 5.12.2018.

αυτό.¹⁰¹ Εφόσον ο αιτών εξάντλησε όλα τα εσωτερικά ένδικα μέσα και έπειτα από την απόρριψη της έφεσης που άσκησε στον Άρειο Πάγο, η υπόθεση κατέληξε στο ΕΔΔΑ το οποίο κλήθηκε να αντιμετωπίσει το ζήτημα της κρατικής παρέμβασης, καθώς ο προσφεύγων επικαλέστηκε την παραβίαση της θρησκευτικής του ελευθερίας. Το Δικαστήριο εξετάζοντας την παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ σημείωσε καταρχήν πως τα εθνικά δικαστήρια είχαν παραβιάσει το άρθρο 9 § 1 της Σύμβασης, καθώς η καταδίκη του προσφεύγοντος ισοδυναμούσε με παραβίαση του δικαιώματος του να εκδηλώνει ελεύθερα τη θρησκεία του συλλογικά και δημοσίως μέσα από την προσευχή και τη διδασκαλία.¹⁰² Εξετάζοντας στη συνέχεια το ζήτημα της αναγκαιότητας του περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας του προσφεύγοντος στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας όπως περιγράφεται στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 9, το Δικαστήριο του Στρασβούργου επεσήμανε πως με βάση τα πραγματικά περιστατικά η καταδίκη ενός ατόμου για τη δράση του ως θρησκευτικού ηγέτη μιας ομάδας που τον ακολουθεί εκουσίως, ακόμη και όταν η ιδιότητά του αυτή δεν αναγνωρίζεται από το κράτος, δε μπορεί να θεωρείται συμβατή με τις επιταγές του θρησκευτικού πλουραλισμού. Καταληκτικά, το ΕΔΔΑ υπογράμμισε πως η παρέμβαση των ελληνικών αρχών μέσω του περιορισμού του πλουραλισμού με σκοπό την αποφυγή της δημιουργίας εντάσεων τόσο σε επίπεδο θρησκευτικών ομάδων όσο και σε διακρατικό επίπεδο, με δεύτερο μέρος την Τουρκία, δε μπορεί να αποτελέσει μια θεμιτή λύση για την αποφυγή πιθανών εντάσεων. Αντιθέτως, σύμφωνα με το Δικαστήριο, η λύση για την αποφυγή πιθανών κοινωνικών εντάσεων βρίσκεται στην ένδειξη ανοχής ανάμεσα στις ανταγωνιστικές ομάδες.¹⁰³ Κρίνοντας πως η καταδίκη του προσφεύγοντος δε δικαιολογείται από κάποια επιτακτική κοινωνική ανάγκη¹⁰⁴, το ΕΔΔΑ κατέληξε στην παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και στην επιβολή χρηματικής αποζημίωσης εκ μέρους του ελληνικού κράτους.

Στο ίδιο πλαίσιο, το Δικαστήριο του Στρασβούργου εκδίκασε διαδοχικά τέσσερις επιπλέον υποθέσεις οι οποίες υποβλήθηκαν από τον ίδιο προσφεύγοντα, Mehmet Agga, εκλεγμένο θρησκευτικό ηγέτη στην περιοχή της Ξάνθης το 1990 από την τοπική ισλαμική κοινότητα. Αντιμετωπίζοντας ανάλογες κατηγορίες με τον εκλεγμένο Μουφτή Κομοτηνής, ο Agga διώχθηκε επανειλημμένως ενώπιον των ελληνικών

¹⁰¹ Ποινικός Κώδικας, 1951, Άρθρο 175-176.

¹⁰² ECHR, *Serif v. Greece*, Application no. 38178/97, Judgment, 14 March 2000, para. 39.

¹⁰³ Ibid para. 53.

¹⁰⁴ Ibid para. 49.

δικαστηρίων με την κατηγορία της αντιποίησης άσκησης υπηρεσίας λειτουργού «θρησκείας γνωστής στην Ελλάδα», καθώς η ελληνική κυβέρνηση αρνήθηκε να αναγνωρίσει στον προσφεύγοντα το αξίωμα του Μουφτή και αλλάζοντας τη νομοθεσία σχετικά με την ανάδειξη των θρησκευτικών λειτουργών, διόρισε στην πορεία ένα διαφορετικό άτομο στην θέση αυτή. Ο εκλεγμένος Μουφτής Ξάνθης προσέφυγε στο Δικαστήριο του Στρασβούργου όπου εξετάστηκαν οι αντίστοιχες προσφυγές, οι τρεις εκ των οποίων αφορούσαν στο ζήτημα της παραβίασης του δικαιώματος του προσφεύγοντος στη θρησκευτική ελευθερία.¹⁰⁵ Στην ουσία, οι τρεις κατά σειρά υποθέσεις που εξέτασε το Δικαστήριο είχαν ως σκοπό την παρακολούθηση της συμμόρφωσης των εσωτερικών δικαστηρίων αλλά και των αποφάσεων του Ανώτατου Δικαστηρίου με την πρότερη νομολογία του ΕΔΔΑ. Τα ελληνικά δικαστήρια έχοντας καταδικάσει το 1995 τον προσφεύγοντα τόσο σε πρώτο βαθμό όσο και κατά την εκδίκαση της Έφεσης που είχε ασκήσει, προχώρησαν στις 28 Μαρτίου 2001 στην αθώωσή του λαμβάνοντας υπόψιν τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Ειδικότερα, το τριμελές Ποινικό Δικαστήριο Λαμίας έκρινε τον Mehmet Agga αθώο υπό το πρίσμα της απόφασης *Serif κατά Ελλάδος* του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Η απόφαση αυτή αποτέλεσε και την πρώτη περίπτωση όπου το ελληνικό δικαστήριο ευθυγραμμίστηκε με τη νομολογία του ΕΔΔΑ αναφορικά με το ζήτημα των θρησκευτικών ηγετών της μουσουλμανικής μειονότητας, αναγνωρίζοντας τις νομικές αρχές που απορρέουν από την ΕΣΔΑ.¹⁰⁶ Ο Άρειος Πάγος κινούμενος στο ίδιο πλαίσιο, προχώρησε το 2002 (1045/2002) σε ακύρωση της απόφασης 159/2001 του δικαστηρίου Λάρισας, χωρίς ωστόσο η απόφαση αυτή να καταγράφει μια συνέπεια και στις αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου αναφορικά με το ζήτημα, καθώς σε δυο επιπλέον αποφάσεις απέρριψε την έφεση του προσφεύγοντος (304/2002 και 708/2002). Αποτέλεσμα της

¹⁰⁵ Ο προσφεύγων κατέθεσε μια σειρά από αιτήσεις όπου αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές ποινικές καταδίκες που είχε υποστεί από τα ελληνικά δικαστήρια. Η δεύτερη κατά σειρά υπόθεση (Agga v. Greece No. 2) η οποία κατέληξε στην παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και στην καταδίκη του ελληνικού κράτους, αποτέλεσε τη βάση για την ανάδειξη δυο δίδυμων αποφάσεων (Agga v. Greece No. 3 και Agga v. Greece No. 4) όπου προέκυψαν την ίδια ημέρα υπέρ του προσφεύγοντος.

Οι αποφάσεις είναι διαθέσιμες κατά σειρά στις διευθύνσεις [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-60690%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-60690%22]})
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-76317%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-76317%22]})
[https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-76319%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-76319%22]})

Τελευταία πρόσβαση 9.12.2018.

¹⁰⁶ Τσιτσελίκης Κ., Σχολιασμός της Αποφάσεως του Αρείου Πάγου υπ' αριθμόν 1045/2002, Νομοκανονικά, Τεύχος 2°, 2002, σελ. 128.

ανωτέρω πρακτικής ήταν το ΕΔΔΑ να επαναλάβει τη νομολογία που αποτύπωσε στην απόφαση της υπόθεσης Serif επιβεβαιώνοντας το κατηγορητήριο σε βάρος της Ελλάδας σχετικά με την παραβίαση του άρθρου 9.

Καταλήγοντας σε ορισμένες συμπερασματικές παρατηρήσεις σχετικά με τις ανωτέρω υποθέσεις οι οποίες χωρίς αμφιβολία έθιξαν ζητήματα υψηλής πολιτικής σημασίας, υπάρχουν δυο σημεία στα οποία θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή. Αφενός, το ζήτημα της ανάδειξης των θρησκευτικών ηγετών της ισλαμικής κοινότητας βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την εμπλοκή του τουρκικού κράτους στη διαδικασία αυτή. Συγκεκριμένα, ήδη από τα τέλη του 1980 η προσπάθεια άσκησης ελέγχου της Τουρκίας είναι εμφανής καθώς τουρκικοί εθνικιστικοί κύκλοι ασκούσαν σημαντική επιρροή απέναντι στη μειονοτική πολιτική αναφορικά με την ανάδειξη των θρησκευτικών ηγετών. Ωστόσο, το στοιχείο αυτό έγινε ακόμα πιο έντονο την επόμενη δεκαετία και ειδικότερα κατά την περίοδο ανάδειξης των νέων Μουφτήδων Ξάνθης και Κομοτηνής. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές, οι διαδικασίες εκλογής των ευρέως αποκαλούμενων ως ψευδομουφτήδων είχε πραγματοποιηθεί υπό τον πλήρη έλεγχο του τουρκικού Προξενείου, χρησιμοποιώντας προς αυτή την κατεύθυνση μια σειρά από μέσα άσκησης επηρεασμού.¹⁰⁷ Πέρα από την «κλίκα», η οποία είχε ως κύριο μέλος τον μετέπειτα εκλεγμένο Μουφτή Ξάνθης, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η Εκτελεστική Επιτροπή της Ανώτατης Μειονοτικής Επιτροπής όπου φαίνεται πως είχε κεντρικό ρόλο στην εξασφάλιση της αποδοχής του εκλεγμένου Μουφτή Ξάνθης το 1991, υπό την καθοδήγηση του Τούρκου Επικεφαλής Θρησκευτικών Ζητημάτων. Προς την επίτευξη του ίδιου σκοπού κινητοποιήθηκε και ο Σύλλογος Αλληλεγγύης Δυτικοθρακιωτών Τούρκων στη Κωνσταντινούπολη, ασκώντας παράλληλα πίεση για την επικράτηση του διορισμένου Μουφτή. Η διείδυση στην ανάδειξη συγκεκριμένων προσώπων στη θέση του θρησκευτικού ηγέτη των μειονοτήτων αποτέλεσε έναν από τους κεντρικούς άξονες της τουρκικής πολιτικής, καθώς ο διορισμός του Μουφτή αποδείχθηκε ζωτικής σημασίας για την άσκηση ισχύος στον μειονοτικό πληθυσμό.

Επιπλέον, το ζήτημα της ανάδειξης των θρησκευτικών ηγετών αποτέλεσε ένα ακόμα πεδίο προώθησης του προστατευτικού προφίλ της Τουρκίας απέναντι στις μουσουλμανικές μειονότητες. Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα στο

¹⁰⁷ Πιο αναλυτικά βλ. Aarbakke V., *The Muslim Minority of Greek Thrace*, Vol. 1, University of Bergen, 2000 και Tsitselikis K., *Old and New Islam in Greece, From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2011.

πλαίσιο αυτό ήταν η αποστολή μιας βουλευτικής ομάδας υπό το καθεστώς του παρατηρητή κατά την διεξαγωγή της δικαστικής διαδικασίας των υποθέσεων στις αρχές της δεκαετίας του 1990, λειτουργώντας υπό τον μανδύα του συγγενικού κράτους.¹⁰⁸

Εντούτοις, εξετάζοντας το ζήτημα από μια άλλη σκοπιά και λαμβάνοντας υπόψιν τις αποφάσεις του Αρείου Πάγου, είναι εμφανές πως η ελληνική έννομη τάξη παραμένοντας στη στενή ερμηνεία του άρθρου 45 της Συνθήκης της Λωζάννης σχετικά με την προστασία των μουσουλμανικών μειονοτήτων που βρίσκονται στο ελληνικό έδαφος, καταλήγει αρκετά εύκολα σε καταδικαστικές αποφάσεις σε βάρος των μειονοτήτων. Πράγματι, οι δυο αποφάσεις οι οποίες εξετάστηκαν αναδεικνύουν τη σύγκρουση ανάμεσα στο συνταγματικά κατοχυρωμένο τρόπο ανάδειξης των θρησκευτικών λειτουργών της μουσουλμανικής μειονότητας και στην αυτονομία των θρησκευτικών κοινοτήτων, και ειδικότερα στην ελευθερία μιας ομάδας να αναδεικνύει απρόσκοπτα το θρησκευτικό της ηγέτη στο πλαίσιο της θρησκευτικής ελευθερίας που θέτει το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ.¹⁰⁹ Είναι γεγονός πως οι σχέσεις του κράτους με τη μουσουλμανική κοινότητα έχουν μια πολιτική απήχηση η οποία έχει ως αποτέλεσμα φαινομενικά ορθολογικές λύσεις σε ζητήματα που αφορούν τη μουσουλμανική κοινότητα να καθίστανται προβληματικές, πράγμα το οποίο καταγράφεται με ενάργεια μέσα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Ωστόσο, το ζήτημα της παράλληλης ύπαρξης των ψευδομουφτήδων με τους διορισμένους θρησκευτικούς ηγέτες της μειονότητας, πέραν των νομικών προβλημάτων των οποίων εγείρει, έχει αποτελέσει ένα σημαντικό σημείο τριβής ανάμεσα στη μουσουλμανική μειονότητα και το ελληνικό κράτος, ενώ ταυτοχρόνως δημιουργεί και ένα επιπλέον συγκρουσιακό πεδίο με την Τουρκία.

Τέλος, δε θα πρέπει να λησμονείται πως αν και στην περίπτωση της Ελλάδας το Ισλάμ έχει αποτελέσει μια ιστορική πραγματικότητα, το ελληνικό κράτος έχει συχνά χρησιμοποιήσει τη σύνδεση της μουσουλμανικής θρησκείας με την εθνική ταυτότητα και την πολιτική της μειονοτικής κοινότητας ώστε να δικαιολογήσει την εκτεταμένη

¹⁰⁸ Tsitselikis K., *Old and New Islam in Greece, From Historical Minorities to Immigrant Newcomers*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2011.

¹⁰⁹ Τσιτσελίκης Κ., *Η Συνθήκη των Αθηνών (1913) στην προκρούστεια κλίνη*, Νομοκανονικά, 2002. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://www.kemo.gr/index.php?sec=show&item=97>. Τελευταία πρόσβαση 5.12.2018.

κρατική εισβολή στις θρησκευτικές πρακτικές της μειονότητας.¹¹⁰ Το ζήτημα της ασφάλειας το οποίο έχουν κατά συρροή προβάλει τα εθνικά δικαστήρια ώστε να δικαιολογήσουν τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας δεν είναι θεμιτό καθώς μεταξύ άλλων, η συμπεριφορά του κράτους απέναντι στη μουσουλμανική μειονότητα δε μπορεί να εξαρτάται από τις εκτιμήσεις της Ελλάδας σχετικά με την Τουρκία. Αντιθέτως, θα πρέπει να βασίζεται στη διασφάλιση και εφαρμογή των κανόνων του κράτους δικαίου και στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων των μειονοτήτων μέσα από την εγγύηση των προϋποθέσεων για την κοινωνική τους ένταξη και των ομαλών τους σχέσεων με την πλειονότητα.¹¹¹

¹¹⁰ Anagnostou D., Does European human rights law matter? Implementation and domestic impact of Strasbourg Court judgments on minority-related policies, *The International Journal of Human Rights*, Vol. 14, Issue 5, 2010.

¹¹¹ Τσιτσελίκης Κ., Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη. Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης. Στο Δ. Χριστόπουλος, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, Κριτική/KEMO, Αθήνα, 1999.

Γ.2. Ο ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΕΡΧΕΣΘΑΙ ΚΑΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΖΕΣΘΑΙ

Η υπόθεση *Τουρκική Ένωση Ξάνθης και Λοιποί κατά Ελλάδα* είναι ενδεικτική της επιμονής των ελληνικών δικαστηρίων σε μια ιδεολογική χρήση του νόμου σε σχέση με το δικαίωμα των σωματείων να χρησιμοποιούν στον τίτλο τους τον όρο Τούρκος ή τουρκικός.¹¹² Συγκεκριμένα, έπειτα από την απόφαση των ελληνικών ένδικων μέσων για τη διάλυση του σωματείου Τουρκική Ένωση Ξάνθης, υπό τη νομιμοποιητική βάση της προώθησης ενός εθνικού χαρακτήρα της μειονότητας τόσο λόγω της επωνυμίας του όσο και λόγω των σκοπών που αναγράφονται στο καταστατικό του αλλά και των δραστηριοτήτων του, οι κατήγοροι προσέφυγαν στο ΕΔΔΑ επικαλούμενοι την παραβίαση του άρθρου 9,10 και 11 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Εντούτοις, το Δικαστήριο εξέτασε την αιτίαση υπό το πρίσμα του άρθρου 11 αντιμετωπίζοντας το δικαίωμα στην ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι ως έναν ειδικότερο νόμο σε σχέση με τα δικαιώματα που προστατεύουν τα άλλα δυο άρθρα. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου αρχικά υπενθύμισε πως η σύσταση σωματείων με σκοπό την επιδίωξη μιας εθνικής ταυτότητας ή τη δήλωση μιας μειονοτικής συνείδησης, αποτελούν στοιχεία ιδιαίτερα σημαντικά για την ορθή λειτουργία μιας δημοκρατικής κοινωνίας.¹¹³ Δεδομένης της κρατικής παρέμβασης στην άσκηση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, το Δικαστήριο προχώρησε στην εξέταση της αναγκαιότητας του περιορισμού αυτού όπως προβλέπεται στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 11 της Σύμβασης. Το ΕΔΔΑ επεσήμανε πως η χρήση του όρου «τουρκικός» μέσα στο καταστατικό ενός σωματείου και η προώθηση της ιδέας της ύπαρξης μιας εθνικής μειονότητας, δεν αποτελούν επαρκή στοιχεία για να αποδείξουν την ύπαρξη απειλής, δεδομένου επιπλέον ότι το καταστατικό του σωματείου δεν υποδήλωνε οποιαδήποτε απόρριψη των δημοκρατικών αρχών ή παρότρυνση στην προσφυγή σε αντισυνταγματικά μέσα. Υπενθυμίζοντας πως η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι υποδηλώνει το δικαίωμα κάθε ατόμου να εκφράζει με τρόπο που δεν παραβαίνει τα όρια της νομιμότητας, τις πεποιθήσεις του για την εθνική του ταυτότητα, το Δικαστήριο έκρινε πως η διάδοση ορισμένων απόψεων ή

¹¹² Tsitselikis K., «Old» and «New» Islam: the case of Muslims, SciencesPo, 2018. Διαθέσιμο στο <https://www.sciencespo.fr/enjeumondial/fr/odr/old-and-new-islam-case-muslims>. Τελευταία πρόσβαση 2.12.2018.

¹¹³ ECHR, *Τουρκική Ένωση Ξάνθης και Λοιποί κατά Ελλάδα*, Προσφυγή αριθ. 26698/05, Απόφαση, 27 Μαρτίου 2008, παρ. 43.

όρων δεν είναι δυνατό να θεωρείται αυτομάτως πως συνιστά απειλή για τη δημόσια τάξη και την εδαφική ακεραιότητα μιας χώρας.¹¹⁴ Έτσι, το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα πως υπήρξε παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ καθώς τα εθνικά δικαστήρια είχαν προχωρήσει σε υπέρβαση της διακριτικής ευχέρειας που διαθέτουν ως προς τον περιορισμό του άρθρου 11 της Σύμβασης.

Την ίδια ημέρα το Δικαστήριο του Στρασβούργου εξέδωσε μια ακόμη απόφαση σε σχέση με την υπόθεση *Εμίν και Λοιποί κατά Ελλάδας* η οποία αφορούσε επίσης στην παραβίαση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι. Οι κατήγοροι προσέφυγαν στο ΕΔΔΑ έπειτα από την απόρριψη εγγραφής του σωματείου που είχαν συστήσει, εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων, καθώς κρίθηκε πως η επωνυμία «Πολιτιστικός Σύλλογος Τούρκων Γυναικών Νομού Ροδόπης» σε συνδυασμό με τους όρους του καταστατικού του σωματείου δημιουργούσαν την εντύπωση της ύπαρξης μιας τουρκικής μειονότητας και βρίσκονταν κατά συνέπεια σε αντίθεση με τη δημόσια τάξη. Το Δικαστήριο ακολουθώντας παρόμοιο σκεπτικό με αυτό που είχε ακολουθήσει στην υπόθεση *Τουρκική Ένωση Ξάνθης και Λοιποί κατά Ελλάδας* προχώρησε στην εξέταση της αναγκαιότητας της επίδικης παρέμβασης των ελληνικών αρχών, η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη μιας επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης. Υπό το πρίσμα αυτό το ΕΔΔΑ σημείωσε πως η επωνυμία ενός σωματείου καθαυτή δεν είναι δυνατό να κρίνει την επικινδυνότητα του για τη δημόσια τάξη.¹¹⁵ Καταληκτικά, το Δικαστήριο αποφάσισε πως βάσει του δυσανάλογου μέτρου που έθεσαν τα εθνικά δικαστήρια προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, το ελληνικό κράτος είχε παραβιάσει το άρθρο 11 της Σύμβασης.

Συμπερασματικά, ως προς τις δυο καταδικαστικές αποφάσεις του Δικαστηρίου είναι δυνατό να παρατηρήσουμε δύο κεντρικούς άξονες επί των οποίων θα μπορούσε να κινηθεί μια πολιτική ερμηνεία των γεγονότων. Αφενός, όπως έχει ήδη σημειωθεί, η προσπάθεια ανάδειξης της εθνοτικής ταυτότητας της μουσουλμανικής μειονότητας οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στην ηγεσία της ισλαμικής κοινότητας η οποία λάμβανε καθοδήγηση από το τουρκικό κράτος. Μάλιστα, η τουρκική εμπλοκή, εμφανής σε κάθε ζήτημα που αφορά τη μειονότητα της δυτικής Θράκης, καταγράφεται και έπειτα από την απόφαση των εθνικών δικαστηρίων περί απαγορεύσεως της χρήσης

¹¹⁴ ECHR, *Τουρκική Ένωση Ξάνθης και Λοιποί κατά Ελλάδας*, Προσφυγή αριθ. 26698/05, Απόφαση, 27 Μαρτίου 2008, παρ. 56.

¹¹⁵ ECHR, *Εμίν και Λοιποί κατά Ελλάδας*, Προσφυγή αριθ. 34144/05, Απόφαση, 27 Μαρτίου 2008, παρ. 29.

του όρου «τουρκικός» από τα μειονοτικά σωματεία. Συγκεκριμένα, η Ανώτατη Μειονοτική Επιτροπή, ελεγχόμενη από τον πολιτευτή Αχμέτ Σαδίκ ο οποίος απολάμβανε την πλήρη υποστήριξη της Τουρκίας, οργάνωσε το 1988 συγκέντρωση διαμαρτυρίας της μουσουλμανικής μειονότητας αποβλέποντας στη δημιουργία της εικόνας μιας καταπιεσμένης μειονότητας. Αφετέρου, η ελληνική πολιτική αντίληψη πως κάθε ενέργεια εθνικού αυτοπροσδιορισμού της μουσουλμανικής μειονότητας είχε ως στόχο την εξάπλωση της ιδέας υπάρξεως μιας τουρκικής μειονοτικής ομάδας στο ελληνικό κράτος και την εξυπηρέτηση τουρκικών συμφερόντων, αφήνει εκτός μελέτης τις εσωτερικές πολιτικές διαστάσεις στις οποίες αναφερθήκαμε εκτενέστερα παραπάνω, όπου αποτελούν αναμφίβολα συνδιαμορφωτή της κατάστασης. Συνεπώς, ο σεβασμός των πολιτισμικών, εθνικών αλλά και εθνικών ταυτοτήτων αποτελεί ένα αναπόσπαστο μέρος μιας πλουραλιστικής κοινωνίας.

Γ.3. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΥΠΟ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ

Παρά την αναμφίβολα βελτιωμένη θέση της μουσουλμανικής μειονότητας μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος και την αποκατάσταση των δικαιωμάτων της, η ισλαμική κοινότητα συνέχισε να αντιμετωπίζει μια σειρά από προβλήματα κατά την περίοδο της μετάβασης της σε ένα δημοκρατικό καθεστώς. Η διατήρηση καταπιεστικών πολιτικών σε βάρος των δικαιωμάτων των θρησκευτικών μειονοτήτων, η αμφισβήτηση της δημοκρατικής εκλογής της θρησκευτικής ηγεσίας της μουσουλμανικής μειονότητας αλλά και η συστηματική καταστολή της πολιτικής συμμετοχής της, οδήγησαν το βουλγαρικό κράτος σε μια σειρά από καταδίκες ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.¹¹⁶

Μια από τις πιο χαρακτηριστικές υποθέσεις σε σχέση με την καταπάτηση του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία όπου εξέτασε το Δικαστήριο του Στρασβούργου σε βάρος της Βουλγαρίας ήταν η υπόθεση *Hasan και Chaush κατά Βουλγαρίας*. Ειδικότερα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στο τέλος του 1989 ξεκίνησε στη Βουλγαρία μια διαδικασία εκδημοκρατισμού η οποία διαδέχθηκε το κομμουνιστικό πολιτικό σύστημα των περασμένων δεκαετιών. Στο μεταβατικό αυτό πλαίσιο, αναδείχτηκε η προσπάθεια ορισμένων μελών της μουσουλμανικής κοινότητας να αντικαταστήσουν την καθεστηκυία αρχηγεία της θρησκευτικής τους οργάνωσης, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την διαίρεση της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας. Το 1991 το Εθνικό Συνέδριο των Μουσουλμάνων εξέλεξε τον πρώτο ενάγοντα στη θέση του Αρχιμουφτή αντικαθιστώντας τον προηγούμενο θρησκευτικό ηγέτη της κοινότητας. Ωστόσο, η μεταβολή των κυβερνητικών δυνάμεων στη συνέχεια οδήγησε στην παρέμβαση των βουλγαρικών αρχών στην εσωτερική οργάνωση της θρησκευτικής κοινότητας και συγκεκριμένα στην επιλογή των ηγετών της μουσουλμανικής μειονότητας, αγνοώντας κατ' ουσίαν τη βούληση των μελών της κοινότητας. Ως αποτέλεσμα, οι βουλγαρικές αρχές αντικατέστησαν τον Φεβρουάριο του 1995 τον νόμιμα εκλεγμένο Μουφτή αναγνωρίζοντας αυθαίρετα σε άλλο πρόσωπο το αξίωμα του θρησκευτικού ηγέτη ενώ τα αμέσως επόμενα χρόνια αρνήθηκαν να

¹¹⁶ Η Βουλγαρία περιέχει συνταγματικές και νομικές προβλέψεις οι οποίες δημιουργήθηκαν με σκοπό την πρόληψη της πολιτικής συμμετοχής της μειονοτικής κοινότητας, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων συντάχθηκε τα πρώτα έτη της μετάβασης της χώρας από το κομμουνιστικό πολιτικό σύστημα. Rechel B., State Control of Minorities in Bulgaria, Journal of Communist Studies and Transition Politics, Vol. 23, Issue 3, 2007.

αναγνωρίσουν την επανεκλεγείσα ηγεσία της κοινότητας υπό τον πρώτο ενάγοντα. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, οι ενάγοντες προσέφυγαν στο ΕΔΔΑ το οποίο κλήθηκε να εξετάσει το ζήτημα της παρέμβασης του κράτους στην εσωτερική οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας. Το Δικαστήριο αναφέροντας πως το δικαίωμα συμμετοχής σε μια θρησκευτική κοινότητα βρίσκεται σε άμεση σύνδεση με το δικαίωμα εκδήλωσης της θρησκευτικής πίστης, επεσήμανε πως το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ θα πρέπει να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα του άρθρου 11 το οποίο διασφαλίζει το δικαίωμα στη συλλογική ζωή ενάντια στην αθέμιτη κρατική παρέμβαση.¹¹⁷

Πράγματι, η παρέμβαση ενός κράτους στην εσωτερική ζωή ή στην οργάνωση μιας θρησκευτικής κοινότητας δεν είναι ένα ζήτημα το οποίο αφορά αποκλειστικά την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, καθώς το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία περικλείει την προσδοκία πως η θρησκευτική κοινότητα θα μπορεί να λειτουργήσει ειρηνικά χωρίς την αυθαίρετη κρατική παρέμβαση. Το Δικαστήριο, εξετάζοντας τα πραγματικά περιστατικά, έκρινε πως η κυβέρνηση παρενέβη στην εσωτερική οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας αποσκοπώντας στον πλήρη αποκλεισμό της εκλεγμένης από τη μουσουλμανική κοινότητα θρησκευτικής ηγεσίας. Η κυβέρνηση θέλοντας να ευνοήσει μια φατρία της μουσουλμανικής κοινότητας, δίνοντάς της την ιδιότητα της μοναδικής επίσημης ηγεσίας, αποστέρησε επί της ουσίας τη μουσουλμανική κοινότητα από το δικαίωμα της να διαχειρίζεται τις υποθέσεις της σύμφωνα με τη βούληση των μελών της.¹¹⁸ Το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία όπως διασφαλίζεται από την ίδια την ΕΣΔΑ είναι ασυμβίβαστο με οποιαδήποτε κρατική εξουσία που έχει ως σκοπό να αξιολογήσει τη νομιμότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή τον τρόπο όπου εκφράζονται αυτές οι πεποιθήσεις.¹¹⁹ Όπως παρατήρησε το Δικαστήριο του Στρασβούργου, η αυτόνομη ύπαρξη θρησκευτικών

¹¹⁷ Είναι σαφές πως μια πλουραλιστική κοινωνία θα πρέπει να παρέχει σε μια θρησκευτική κοινότητα το δικαίωμα της αυτόνομης ύπαρξης της καθώς και το δικαίωμα στη συλλογική ζωή, απέχοντας από κάθε είδους παρέμβαση στη λειτουργία της εφόσον αυτή συμβαδίζει με τους εσωτερικούς κανόνες λειτουργίας του κράτους και δεν παραβιάζει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των υπολοίπων μελών της κοινωνίας. Η ύπαρξη ποικιλομορφίας στο πεδίο των πολιτικών σχηματισμών, ακόμη και εκείνων που θέτουν υπό αμφισβήτηση τον τρόπο οργάνωσης ενός κράτους, αποτελεί την πεμπτοσύνη της δημοκρατίας υπό την προϋπόθεση πως οι σχηματισμοί αυτοί δεν υπονομεύουν τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Minority Rights under the European Convention on Human Rights, Pamphlet No. 7, United Nations Guide for Minorities, 2012.

¹¹⁸ ECHR, *Hasan and Chaush v. Bulgaria*, Application no. 30985/96, Judgment, 26 October 2000, para. 82.

¹¹⁹ European Court of Human Rights - Directorate of the Jurisconsult, Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights: Freedom of thought, conscience and religion, 2018. Διαθέσιμο στο https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf. Τελευταία πρόσβαση 9.12.2018.

κοινοτήτων είναι απαραίτητη για τη διασφάλιση του πλουραλισμού και συνεπώς βρίσκεται στην καρδιά του άρθρου 9 της Σύμβασης.¹²⁰ Το ΕΔΔΑ καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως υπήρξε παρέμβαση στην εσωτερική οργάνωση της κοινότητας και στο δικαίωμα των προσφευγόντων στη θρησκευτική ελευθερία χωρίς η παρέμβαση αυτή να βρίσκεται σε συμφωνία με τον νόμο, επιβεβαίωσε την παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας των δυο κατηγορων καταδικάζοντας το βουλγαρικό κράτος.

¹²⁰ ECHR, *Hasan and Chaush v. Bulgaria*, Application no. 30985/96, Judgment, 26 October 2000, para.63.

Γ.4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ ΞΑΝΑ ΣΤΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ

Το βουλγαρικό κράτος σύμφωνα με μια σειρά από διεθνείς συνθήκες είναι υποχρεωμένο μεταξύ άλλων να ποινικοποιεί ορισμένες μορφές δημόσιας έκφρασης οι οποίες υποκινούν πράξεις βίας ή μίσους σε βάρος μιας φυλετικής, εθνικής, θρησκευτικής ή εθνοτικής ομάδας ή σε βάρος ατόμων εξαιτίας του ανήκουν τους σε κάποια από τις ομάδες αυτές.¹²¹ Ωστόσο, το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης της θρησκευτικής πίστης μέσω της σύστασης σωματείων δεν είναι δυνατό να υπόκειται σε περιορισμούς με το πρόσχημα της επιδίωξης πολιτικών στόχων και πολιτικών δράσεων. Στο πλαίσιο αυτό, το ΕΔΔΑ έχει υπογραμμίσει και καταδικάσει τόσο το ασαφές περιεχόμενο όσο και την αποδοχή της ευρείας ερμηνείας και εφαρμογής του όρου «πολιτικοί στόχοι» που έχουν εισάγει και χρησιμοποιήσει τα εθνικά δικαστήρια με σκοπό την απαγόρευση εγγραφής πολιτικών κομμάτων και μη κυβερνητικών οργανώσεων.¹²²

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης αποτελεί η υπόθεση *National Turkish Union και Kungyun κατά Βουλγαρίας*, η οποία αφορά στην άρνηση των βουλγαρικών αρχών να προχωρήσουν στην εγγραφή του σωματείου National Turkish Union, κύριος σκοπός του οποίου ήταν η προώθηση των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας της χώρας. Το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο απέρριψε την αίτηση εγγραφής του σωματείου εγείροντας δυο επιχειρήματα. Αφενός, τον πολιτικό χαρακτήρα των στόχων που έθετε η ένωση αποσκοπώντας στην άσκηση πολιτικών δραστηριοτήτων και αφετέρου τον κίνδυνο που έθεταν για την εθνική ασφάλεια οι σκοποί και το όνομα της ένωσης όπου βρίσκονταν επιπλέον σε αντίθεση με το Σύνταγμα. Ως αποτέλεσμα της άρνησης εγγραφής του σωματείου, οι προσφεύγοντες επικαλέστηκαν την παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ ενώπιον του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Το ΕΔΔΑ υπενθυμίζοντας τη σημασία που έχει η δημιουργία μιας ένωσης με σκοπό – μεταξύ άλλων – την αναζήτηση μιας εθνοτικής ταυτότητας ή την επιβεβαίωση μιας μειονοτικής συνείδησης στην χρηστή λειτουργία της δημοκρατίας,¹²³ εξέτασε την αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης σε μια δημοκρατική κοινωνία, στην άσκηση του δικαιώματος συνεταιρισμού του σωματείου.

¹²¹ Human Rights in Bulgaria in 2017, Bulgarian Helsinki Committee, Sofia, April 2016.

¹²² Ibid

¹²³ ECHR, *Affaire Union Nationale Turque et Kungyun c. Bulgarie*, Cour européenne des droits de l'homme, Requête no 4776/08, Définitif, 8 juin 2017, para. 34.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά στον πολιτικό χαρακτήρα των σκοπών της ένωσης, το ΕΔΔΑ υπενθύμισε πως ένα τέτοιο επιχείρημα δεν είναι δυνατό να δικαιολογήσει την άρνηση καταχωρήσεως και εγγραφής της, καθώς ο σκοπός του σωματείου να συμβάλλει στην ανάπτυξη του πολιτικού πλουραλισμού στη χώρα δε θεωρείται ενδεικτικός της επιθυμίας να λάβει συμμετοχή στην άσκηση πολιτικής εξουσίας.¹²⁴ Αναφορικά με το ζήτημα της επωνυμίας και των σκοπών που έθετε η ένωση, το Ανώτατο Ακυρωτικό Δικαστήριο έθεσε το ζήτημα της παραβίασης του άρθρου 44 του Συντάγματος, αναφερόμενο στην περίπτωση μιας οργάνωσης όπου οι δραστηριότητες και οι στόχοι της στρέφονται κατά της κυριαρχίας ή της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας ή κατά της ενότητας του έθνους. Εξετάζοντας το επιχείρημα αυτό, το ΕΔΔΑ επανέλαβε πως η αποκλειστική έκφραση αυτονομιστικών απόψεων οι οποίες δεν αντιστοιχούν σε ορισμένες δραστηριότητες αλλά και η απλή χρήση των λέξεων «τούρκος υπήκοος» δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν δικαιολογητική βάση για τον περιορισμό του δικαιώματος συνεταιρισμού. Βάσει του ανωτέρω σκεπτικού, το Δικαστήριο έκρινε πως δεν υπήρχε κάποια επιτακτική ανάγκη που να δικαιολογεί τον περιορισμό του άρθρου 11 και κατέληξε στην απόφαση πως η παρέμβαση του κράτους ήταν αθέμιτη.

Είναι αλήθεια πως η τουρκική μουσουλμανική μειονότητα της Βουλγαρίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη σύγχρονη αντίληψη που έχει διαμορφώσει το βουλγαρικό κράτος για την Τουρκία, μια αντίληψη η οποία τείνει να εξομοιώνει τη μειονότητα με την πολιτική και την κοινωνία της Τουρκικής Δημοκρατίας. Η Τουρκία έχει καταβάλει προσπάθεια πολλών ετών, χρησιμοποιώντας μια σειρά από μέτρα και εργαλεία, με σκοπό τη χειραγώγηση και την άσκηση ελέγχου σε βάρος της τουρκικής μειονότητας. Εντούτοις, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, η εμπλοκή της γειτονικής χώρας έχει ενθαρρύνει την ανάπτυξη αρνητικών αντιλήψεων για την ίδια αλλά και τη σφυρηλάτηση ενός κλίματος φόβου και μιας εχθρικής εικόνας η οποία έχει αντίκτυπο στην μειονότητα.¹²⁵ Η ανάγνωση αυτή λειτούργησε για το βουλγαρικό κράτος

¹²⁴ ECHR, *Affaire Union Nationale Turque et Kungyun c. Bulgarie*, Cour européenne des droits de l'homme, Requête no 4776/08, Définitif, 8 juin 2017, para.43.

¹²⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατάστασης αποτελεί και η συχνή αναφορά στο παράδειγμα της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο κατά την διάρκεια των συζητήσεων για τον σχεδιασμό του νέου Συντάγματος το 1991. Ο φόβος ενός πιθανού κινδύνου διαχωρισμού της τουρκικής μειονότητας από το υπόλοιπο έθνος, αντικατοπτρίζεται στις διατάξεις του ίδιου του Συντάγματος όπου αναφέρεται πως η Βουλγαρία αποτελεί ένα αναπόσπαστο κράτος με απαραβίαστη εδαφική ακεραιότητα, στην επικράτεια του οποίου δεν είναι δυνατόν να υπάρξουν αυτόνομοι εδαφικοί σχηματισμοί. Στο πλαίσιο αυτό φαίνεται πως υιοθετήθηκε και το άρθρο 11 του Συντάγματος σύμφωνα με το οποίο απαγορεύεται η δημιουργία πολιτικών κομμάτων με εθνική, φυλετική ή θρησκευτική κατεύθυνση, περιορισμός ο οποίος

επικουρικά κατά τη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου τόσο για τη διατήρηση της εξουσίας όσο και για την αιτιολόγηση των καταπιεστικών μέτρων σε βάρος του μειονοτικού πληθυσμού.¹²⁶ Η δημιουργία μιας εικόνας κατά την οποία η μειονότητα αποτυπώνεται ως βραχίονας της Τουρκίας βασίστηκε σε μια στρατηγική της οποίας οι επιπτώσεις ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστούν κατά την πολιτική μετάβαση στο σύγχρονο πολιτικό καθεστώς. Στη βάση αυτή θα μπορούσαμε να πούμε πως η εν λόγω αντίληψη για την τουρκική μουσουλμανική μειονότητα αντανakλάται εν μέρει στη μειονοτική πολιτική της Βουλγαρίας η οποία όπως εξετάστηκε μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου, υιοθετεί έναν λόγο περί κρατικής ασφάλειας με σκοπό την αποφυγή αλυτρωτικών εκδηλώσεων ενάντια σε ένα λόγο περί δημοκρατίας και διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ανωτέρω απόφαση υπογραμμίζει την αποτυχία των εθνικών δικαστηρίων να εισάγουν αυστηρά πρότυπα προστασίας με σκοπό την ερμηνεία του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι όπου εισάγει η ΕΣΔΑ. Η αποτυχία αυτή οφείλεται τόσο στην έλλειψη ερμηνευτικών προτύπων όσο και στην ύπαρξη πολιτικών παραγόντων, οι οποίοι έχουν αναμφίβολα διαδραματίσει ένα σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της νομολογίας των εσωτερικών δικαστηρίων για την προστασία των δικαιωμάτων που αφορούν στη συλλογική ζωή μιας μειονοτικής ομάδας.¹²⁷ Ειδικότερα, η απαγόρευση της σύστασης σωματείων τα οποία έχουν έναν εθνοτικό χαρακτήρα, καταγράφει την απροθυμία των εθνικών δικαστηρίων να υιοθετήσουν τα πρότυπα που κατοχυρώνει το δικαστήριο του Στρασβούργου.

χρησιμοποιήθηκε όπως είδαμε από το ίδιο το κράτος για την απαγόρευση εγγραφής του σωματείου National Turkish Union.

Petkova L., The ethnic Turks in Bulgaria: Social integration and impact on Bulgarian - Turkish relations, 1947–2000, *Global Review of Ethnopolitics*, Vol. 1, Issue 4, 2002.

¹²⁶ Ralchev P., Public Communications Disorder in Bulgarian-Turkish Relations: Overcoming Discourses and Narratives of Fear, *New Balkans Politics*, 2013. Διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item/public-communications-disorder-in-bulgarian-turkish-relations-overcoming-discourses-and-narratives-of-fear>. Τελευταία πρόσβαση 16.12.2018.

¹²⁷ Anagnostou D., Psychogiopoulou E., *The European Court of Human Rights and the Rights of Marginalised Individuals and Minorities in National Context*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2010.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η σύνδεση ανάμεσα στην τουρκική άσκηση επιρροής απέναντι στις μουσουλμανικές μειονότητες της Ελλάδας και της Βουλγαρίας και στις συνθήκες οι οποίες τελικά οδήγησαν στις υποθέσεις που κλήθηκε να εξετάσει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου άλλες φορές είναι εμφανής, όπως στην περίπτωση των ψευδομουφτήδων Ξάνθης και Κομοτηνής, ενώ σε ορισμένες άλλες περιπτώσεις μπορεί να υφέρπει. Σε κάθε περίπτωση, ο βαθμός επιρροής της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής σε σχέση με τις μουσουλμανικές μειονότητες αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο θα πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με τις αντίστοιχες εθνικές πολιτικές.

Εντούτοις, το πλέον ασφαλές συμπέρασμα το οποίο θα μπορούσε να συναχθεί από την εξέταση της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου είναι πως τόσο το ελληνικό κράτος όσο και το βουλγαρικό επιμένουν στη αναπαραγωγή της ρητορικής της ασφάλειας, η οποία προβάλλεται τακτικά για να δικαιολογήσει τον περιορισμό του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας των μελών των μουσουλμανικών μειονοτήτων. Όπως ήδη καταγράφηκε, οι ελληνικές και οι βουλγαρικές κυβερνήσεις επιμένουν να αντιμετωπίζουν σε πλείστες όσες των περιπτώσεων τα αιτήματα του μειονοτικού πληθυσμού που αφορούν στην ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών του πεποιθήσεων ως απότοκο αναθεωρητικών και αλυτρωτικών πολιτικών της γειτονικής χώρας, με αποτέλεσμα την παραβίαση των θεμελιωδών ελευθεριών και δικαιωμάτων του αλλά και την παρέκκλιση από την ίδια την ΕΣΔΑ.^{128 129} Την παρέκκλιση αυτή έχει κληθεί να αντιμετωπίσει το ΕΔΔΑ, το οποίο έχει συχνά χαρακτηριστεί ως το πιο επιτυχημένο διεθνές σύστημα εκδίκασης υποθέσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων και επιβολής του νόμου που υπάρχει σήμερα.¹³⁰ Πράγματι, το Δικαστήριο του Στρασβούργου αποτελεί αναμφίβολα έναν ισχυρό μηχανισμό για την προστασία των

¹²⁸ Kyriakou N., *Minority participation in public life: the case of Greece*, European University Institute, 2010.

¹²⁹ Πέρα από την παραβίαση της Σύμβασης, η στάση των δύο κρατών έρχεται επιπλέον σε αντίθεση με το 18^ο άρθρο της Συνθήκης της Βιέννης περί δικαίου των Συνθηκών, στο οποίο προβλέπεται η υποχρέωση που φέρει ένα κράτος που έχει υπογράψει μια συνθήκη να απέχει από πράξεις αντίθετες από το αντικείμενο και τον σκοπό της συνθήκης έως ότου δηλώσει σαφώς την πρόθεσή του να μην αποτελέσει μέρος της συνθήκης αυτής.

Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969, Διαθέσιμο στο <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf>. Τελευταία πρόσβαση 3.11.2018.

¹³⁰ Fokas E., Richardson J., *The European Court of Human Rights and minority religions: messages generated and messages received*, 45:3-4, Religion, State and Society, Routledge, UK, 2017, pp. 166-173.

ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο οποίος αν και δεν έχει την δυνατότητα να εξετάσει τη γενικότερη κατάσταση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων στο εσωτερικό επίπεδο μιας χώρας, μπορεί ωστόσο να λειτουργήσει ως ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία τους¹³¹ καθώς η εκτέλεση των αποφάσεων του Δικαστηρίου κρίνεται υποχρεωτική, σε αντίθεση με τις πράξεις που προωθούν τα καταστατικά όργανα του Συμβουλίου της Ευρώπης οι οποίες έχουν διακηρυκτικό χαρακτήρα.

Στο πλαίσιο αυτό, σημαντικό ρόλο για τη σύγκλιση της εσωτερικής πρακτικής των κρατών με τις επιταγές και το πνεύμα της ΕΣΔΑ αλλά και τη νομολογία του Δικαστηρίου διαδραματίζει το ζήτημα της συμμόρφωσης των κρατών με τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ. Παρά την πρωτεύουσα θέση της ΕΣΔΑ έναντι των εθνικών εννόμων τάξεων των κρατών, είναι γεγονός πως η διαχείριση των σχέσεων θρησκείας-κράτους εναπόκειται πρωταρχικά στη διακριτική ευχέρεια κάθε κράτους. Συνεπώς ο αντίκτυπος της νομολογίας του Δικαστηρίου στο εσωτερικό των κρατών είναι ένα ζήτημα βαθιά πολιτικό. Ωστόσο, η αδυναμία διαχείρισης των σχέσεων αυτών και η έλλειψη υποστήριξης των πολιτικών και των ακαδημαϊκών στις προσπάθειες επίλυσης του ζητήματος του εθνοτικού αυτοπροσδιορισμού των μειονοτήτων - ζήτημα το οποίο θεωρείται ζωτικής σημασίας για την κρατική ασφάλεια¹³² - αποτελούν και τις βασικές αιτίες για τις οποίες το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει αναπτύξει μια πλούσια νομολογία γύρω από το ζήτημα των θρησκευτικών ελευθεριών.

¹³¹ Minority Rights under the European Convention on Human Rights, Pamphlet No. 7, United Nations Guide for Minorities, 2012.

¹³² Anagnostou D., Does European human rights law matter? Implementation and domestic impact of Strasbourg Court judgments on minority-related policies, The International Journal of Human Rights, Vol. 14, Issue 5, 2010.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ:

1.1. Ελληνόγλωσσα

- 1.1.1. Τσιτσελίκης Κ., Το διεθνές και ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας των γλωσσικών δικαιωμάτων των μειονοτήτων και η ελληνική έννομη τάξη, Εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1996.
- 1.1.2. Κοππά Μ., Οι μειονότητες στα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια, Πολιτικές του κέντρου και μειονοτικές απαντήσεις, Εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 1997.
- 1.1.3. Τσιτσελίκης Κ., Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη. Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης. Στο Δ. Χριστόπουλος, Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, Κριτική/ΚΕΜΟ, Αθήνα, 1999.
- 1.1.4. Χριστόπουλος Δ., Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας, Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας, Εκδ. Κριτική, 2002.
- 1.1.5. Νταβούτογλου Α, Το στρατηγικό βάθος. Η διεθνής θέση της Τουρκίας, Εκδ. Ποιότητα, 2010.
- 1.1.6. Μαγγανάς Α., Βανδώρος Δ., Χρυσανθάκης Χ., Καρατζά Λ., Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομολογία και Ερμηνευτικά Σχόλια, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011.
- 1.1.7. Δημούλης Κ., Το νομικό, θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και πολιτιστικό καθεστώς των Τουρκογενών της μουσουλμανικής μειονότητας της Βουλγαρίας επί κομμουνισμού (1944-1989), Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών, 2012.
- 1.1.8. Μαλκίδης Θ., Διπλωματικές και Πολιτικές Συνιστώσες της Δραστηριότητας του Γενικού Προξενείου της Τουρκίας στην Κομοτηνή, Εκδ. Γόρδιος, Αθήνα, 2012.
- 1.1.9. Περράκης Σ., Διαστάσεις της Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Προς ένα *jus universalis*, Εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, 2013.
- 1.1.10. Περράκης Σ., Μαρούδα Μ. Ν., Διεθνής Δικαιοσύνη, Θεσμοί, Διαδικασίες, Εφαρμογές Διεθνούς Δικαίου, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2014.
- 1.1.11. Συρίγος Α., Ελληνοτουρκικές Σχέσεις. Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2016.
- 1.1.12. Σισιλιάνος Λ.-Α., Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Δικαιώματα – Παραδεκτό – Δίκαιη Ικανοποίηση – Εκτέλεση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017.
- 1.1.13. Ηλιάδης Χ., «Η Θράκη απειλείται», Απόρρητη Αλληλογραφία, Τουρκική Στρατηγική – Μυστική Πολιτική – Μειονοτικές Ομάδες, Εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2018.

1.2. Ξενόγλωσσα

- 1.2.1. Permanent Court of International Justice, Eighteenth (Ordinary) Session, Interpretation of the Convention Between Greece and Bulgaria Respecting Reciprocal Emigration, Advisory Op., July 31, 1930, Series B, No. 17.33.
- 1.2.2. Aarbakke V., The Muslim Minority of Greek Thrace, Vol. 1, University of Bergen, 2000.
- 1.2.3. Athanasopoulos H., Greece, Turkey and the Aegean Sea: A Case Study in International Law, McFarland & Company Publishers, London, 2001.
- 1.2.4. Anagnostou D., Psychogiopoulou E., The European Court of Human Rights and the Rights of Marginalised Individuals and Minorities in National Context, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2010.
- 1.2.5. Tsitselikis K., Old and New Islam in Greece, From Historical Minorities to Immigrant Newcomers, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2011.
- 1.2.6. Myuhtar F., Identity, Nationalism, and Cultural Heritage under Siege. Five Narratives of Pomak Heritage – From Forced Renaming to Weddings, Koninklijke Brill, Leiden, 2014.
- 1.2.7. Schmahl S., Breuer M., The Council of Europe, Its Law and Policies, Oxford University Press, United Kingdom, 2017.
- 1.2.8. European Court of Human Rights - Directorate of the Jurisconsult, Guide on Article 9 of the European Convention on Human Rights: Freedom of thought, conscience and religion, 2018.

2. ΑΡΘΡΑ - ΜΕΛΕΤΕΣ:

2.1. Ελληνόγλωσσα

- 2.1.1. Τσιτσελίκης Κ., Η προσφυγή Σερίφ κατά Ελλάδας ενώπιον του Δικαστηρίου δικαιωμάτων του ανθρώπου, Το μουφτειακό ζήτημα σε νέα βάση;, Δικαιώματα του Ανθρώπου, Ν° 8/2000.
- 2.1.2. Τσιτσελίκης Κ., Η Συνθήκη των Αθηνών (1913) στην προκρούστεια κλίνη, Νομοκανονικά, 2002.
- 2.1.3. Τσιτσελίκης Κ., Σχολιασμός της Αποφάσεως του Αρείου Πάγου υπ' αριθμόν 1045/2002, Νομοκανονικά, Τεύχος 2ο, 2002.
- 2.1.4. Συρίγος Α., Σχέσεις Ελλάδος-Τουρκίας: από τη Λωζάννη έως σήμερα, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Πάνδημος, 2012.
- 2.1.5. Κέντρο Διεθνών Στρατηγικών Αναλύσεων, Ο ρόλος της «Τουρκικής Ένωσης Ξάνθης» και η Ερντογανική πολιτική μειονοτήτων, 2018.
- 2.1.6. Συρίγος Α., Τι συμβαίνει με τους μουφτήδες – Το ιστορικό, SLpress.gr, 2018.
- 2.1.7. Συρίγος Α., Τι συμβαίνει με τους μουφτήδες – Η εξέλιξη του θεσμού, SLpress.gr, 2018.

- 2.1.8. Συρίγος Α., Τι συμβαίνει με τους μουφτήδες – Μια άλλη προσέγγιση, SLpress.gr, 2018.

2.2. Ξενόγλωσσα

- 2.2.1. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, Francesco Capotori, United Nations, New York, 1979.
- 2.2.2. Glenn E. Curtis ed., Bulgaria: A Country Study, Federal Research Division, Library of Congress, 2nd ed., 1992.
- 2.2.3. Ted Robert Gurr, Minorities at Risk. A Global View of Ethnopolitical Conflicts, Unites States Institute of Peace Press, Washington, 1993.
- 2.2.4. Stavros S., The Legal Status of Minorities in Greece Today: The Adequacy of their Protection in the Light of Current Human Rights Perceptions, Journal of Modern Greek Studies, Vol. 13, Issue 1, 1995.
- 2.2.5. Koinova M., Ethnic and Religious Minorities in Bulgaria, South-East Europe Review for Labour and Social Affairs, Vol. 2, No. 2, 1999.
- 2.2.6. Küçükcan T., Re-claiming identity: ethnicity, religion and politics among Turkish-Muslims in Bulgaria and Greece, Journal of Muslim Minority Affairs, Vol. 19, Issue 1, 1999.
- 2.2.7. Anderson J., The Treatment of Religious Minorities in South-Eastern Europe: Greece and Bulgaria Compared, Religion, State & Society, Vol. 30, No. 1, 2002.
- 2.2.8. Petkova L., The ethnic Turks in Bulgaria: Social integration and impact on Bulgarian - Turkish relations, 1947–2000, Global Review of Ethnopolitics, Vol. 1, Issue 4, 2002.
- 2.2.9. Myuhtar F., The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878, Bulgarian Helsinki Committee, 2003.
- 2.2.10. International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations, Regions, minorities and European integration: A case study on Muslim minorities (Turks and Muslim Bulgarians) in the SCR of Bulgaria, 2006.
- 2.2.11. Warhola J. and Boteva O., The Turkish Minority in Contemporary Bulgaria, Nationalities Papers, Vol. 31, No. 3, September 2003. Dragonas T. and Frangoudaki A., Educating the Muslim minority in Western Thrace, Islam and Christian–Muslim Relations, Issue 17, Vol. 1, 2006.
- 2.2.12. Rechel B., State Control of Minorities in Bulgaria, Journal of Communist Studies and Transition Politics, Vol. 23, Issue 3, 2007.
- 2.2.13. Broun J., Muslims in Post-Communist Bulgaria, Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, Volume 28, Issue 1, Article 5, 2008.
- 2.2.14. Danforth N., Ideology and pragmatism in Turkish foreign policy: from Atatürk to the AKP, Turkish Policy Quarterly, Vol. 7, Issue 3, 2008.
- 2.2.15. Koinova M., Kinstate Intervention in Ethnic Conflicts: Albania and Turkey Compared, Ethnopolitics, Vol. 7, Issue 4, 2008.

- 2.2.16. Borou C., The Muslim Minority of Western Thrace in Greece: An Internal Positive or an Internal Negative “Other”?, *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 29, Issue 1, 2009.
- 2.2.17. Anagnostou D., Does European human rights law matter? Implementation and domestic impact of Strasbourg Court judgments on minority-related policies, *The International Journal of Human Rights*, Vol. 14, Issue 5, 2010.
- 2.2.18. Kyriakou N., *Minority participation in public life: the case of Greece*, European University Institute, 2010.
- 2.2.19. *Minority Rights: International Standards and Guidance for Implementation*, OHCHR, United Nations, 2010.
- 2.2.20. Stefanova B., Between ethnopolitics and liberal centrism: The Movement for Rights and Freedoms in the mainstream of Bulgarian party politics, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 40, Issue 5, 2012.
- 2.2.21. *Minority Rights under the European Convention on Human Rights*, Pamphlet No. 7, United Nations Guide for Minorities, 2012.
- 2.2.22. *The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, Greece: Status of Minorities*, 2012.
- 2.2.23. Dural B., *Turkish-Bulgarian Relations within the Kemalist Era, Management and Education*, Vol.3, 2012.
- 2.2.24. Hilpold P., *The League of Nations and the Protection of Minorities – Rediscovering a Great Experiment*, *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, Vol. 17, 2013.
- 2.2.25. Ralchev P., *Public Communications Disorder in Bulgarian-Turkish Relations: Overcoming Discourses and Narratives of Fear*, *New Balkans Politics*, 2013.
- 2.2.26. Bülent A., *Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy Revisited*, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 16, Issue 4, 2014.
- 2.2.27. *Human Rights in Bulgaria in 2017*, Bulgarian Helsinki Committee, Sofia, April 2016.
- 2.2.28. Öztürk A., *Turkey’s Diyanet under AKP rule: from protector to imposer of state ideology?*, *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 16, Issue 4, 2016.
- 2.2.29. EURACTIV.com, *Bulgaria expels Turkish diplomat for conducting Islamist activity*, 2016.
- 2.2.30. Fokas E., Richardson J., *The European Court of Human Rights and minority religions: messages generated and messages received*, 45:3-4, *Religion, State and Society*, Routledge, UK, 2017.
- 2.2.31. Harxhi E., *An Overview of Turkish Foreign Policy in the Balkans: 1990-2016*, *Insight Turkey Winter* Vol. 19, N. 1, 2017.
- 2.2.32. Öztürk A., *Does Turkey use ‘spying imams’ to assert its powers abroad?*, *The Conversation Global*, 2017.

- 2.2.33. Minority Rights Group International, Bulgarian-speaking Muslims (Pomaks), 2018.
- 2.2.34. Öztürk A. and Gözaydın İ., A Frame for Turkey's Foreign Policy via the Diyanet in the Balkans, Journal of Muslims in Europe, Vol. 7, Issue 3, 2018.
- 2.2.35. Öztürk A. and Sözeri S., Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria, Vol. 11, Issue 3, Cambridge University Press, 2018.
- 2.2.36. Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, Turkish Minority of Western Thrace and the Turkish Community in the Dodecanese, 2018.
- 2.2.37. Tsitselikis K., «Old» and «New» Islam: the case of Muslims, SciencesPo, 2018.

3. ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ:

3.1. Διεθνή Συμβατικά Κείμενα

- 3.1.1. Treaty Between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East, Signed at Berlin, July 13, 1878.
- 3.1.2. Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923.
- 3.1.3. Statute of the Council of Europe, 1949.
- 3.1.4. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 1965.
- 3.1.5. Vienna Convention on the Law of Treaties, 1969.
- 3.1.6. Convention on the Rights of the Child, 1989.
- 3.1.7. Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report, 1995.

3.2. Άλλα Διεθνή Κείμενα

- 3.2.1. The Universal Declaration of Human Rights, United Nations, 1948.
- 3.2.2. International Covenant on Civil and Political Rights, 1966.
- 3.2.3. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966.
- 3.2.4. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, 1992.
- 3.2.5. Commission on Human Rights Resolution 2003/54: Elimination of All Forms of Religious Intolerance.
- 3.2.6. Parliamentary Assembly, Resolution 1704 (2010), Freedom of religion and other human rights for non-Muslim minorities in Turkey and for the Muslim minority in Thrace (eastern Greece).

- 3.2.7. Joint guidelines on the legal personality of religious or belief communities adopted by the Venice Commission at its 99th Plenary Session, 2014.
- 3.2.8. Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Third Opinion on Bulgaria adopted on 11 February 2014, Council of Europe.
- 3.2.9. Parliamentary Assembly, Resolution 2163 (2017), The protection of the rights of parents and children belonging to religious minorities.
- 3.2.10. European Parliament resolution of 6 July 2017 on the 2016 Commission Report on Turkey, Strasbourg.

3.3. Πράξεις Εσωτερικού Δικαίου

- 3.3.1. Ποινικός Κώδικας, 1951.
- 3.3.2. Νόμος 1920/1991 – ΦΕΚ 11/Α/4.2.1991, «Περί Μουσουλμάνων Θρησκευτικών Λειτουργιών».
- 3.3.3. Σύνταγμα της Ελλάδος όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27 Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων.
- 3.3.4. Νόμος 4115/2013 - ΦΕΚ 24/Α/30-1-2013, περί της Οργάνωσης και Λειτουργίας Ιδρύματος Νεολαίας και Δια Βίου Μάθησης και Εθνικού Οργανισμού Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού και Άλλες Διατάξεις.

3.4. Νομολογία

- 3.4.1. ECHR, Kokkinakis v. Greece, Application no. 14307/88, Judgment, 15 May 1993.
- 3.4.2. ECHR, Serif v. Greece, Application no. 38178/97, Judgment, 14 March 2000.
- 3.4.3. ECHR, Hasan and Chaush v. Bulgaria, Application no. 30985/96, Judgment, 26 October 2000.
- 3.4.4. ECHR, Agga v. Greece, Applications nos. 50776/99 and 52912/99, Judgment, 17 January 2003.
- 3.4.5. ECHR, Εμίν και Λοιποί κατά Ελλάδα, Προσφυγή αριθ. 34144/05, Απόφαση, 27 Μαρτίου 2008.
- 3.4.6. ECHR, Agga v. Greece, Application no. 32186/02, Judgment, 13 July 2006.
- 3.4.7. ECHR, Agga v. Greece, Application no. 33331/02, Judgment, 13 July 2006.
- 3.4.8. ECHR, Affaire Union Nationale Turque et Kungyun c. Bulgarie, Cour européenne des droits de l'homme, Requête no 4776/08, Définitif, 8 juin 2017.

3.4.9. ECHR, Τουρκική Ένωση Ξάνθης και Λοιποί κατά Ελλάδα, Προσφυγή αριθ. 26698/05, Απόφαση, 27 Μαρτίου 2008.